

Masterscriptie Ancient History

April 2018

Aantal woorden: 25.271

Lijst met afkortingen

AE: *L'Année Épigraphique*.

AvP: *Altertümer von Pergamon*.

CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

LCL: *Loeb Classical Library*.

IG: *Inscriptiones Graecae*.

PGM: *Papyri Graecae Magicae*.

SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

Inhoudsopgave

LIJST MET AFKORTINGEN.....	2
INHOUDSOPGAVE.....	3
INLEIDING	4
<i>Onderzoeksvraag en methode.....</i>	<i>6</i>
<i>Huisdieren</i>	<i>9</i>
<i>Historiografie</i>	<i>9</i>
<i>Theoretisch kader.....</i>	<i>10</i>
HOOFDSTUK 1 DE DAADWERKELIJKE ONGANG TUSSEN HONDEN EN ROMEINEN.....	17
1.1 PUPPY'S.....	18
1.2 DE VOLWASSEN HOND	22
1.2.1 Rassen.....	22
1.2.2 Inscripties	23
1.2.3 Literaire bronnen.....	26
1.3 TUSSENCONCLUSIE.....	30
HOOFDSTUK 2 TUSSEN MENS EN DIER IN	32
2.1 THEORIE.....	33
2.2 WEERWOLVEN	35
2.2.1 <i>Lycaon</i>	36
2.2.2 <i>Moeris</i>	39
2.2.3 <i>De soldaat</i>	40
2.2.4 <i>Theophane</i>	42
2.2.5 <i>Overige weerwolven</i>	43
2.3 HONDVROUWEN.....	44
2.3.1 <i>Hecuba</i>	45
2.3.2 <i>Scylla</i>	48
2.4 HONDMENSEN	51
2.5 TUSSENCONCLUSIE.....	53
HOOFDSTUK 3 GODEN EN HONDEN.....	55
3.1 HECATE	55
3.2 HONDEN ALS OFFERS	60
3.3 GENEZENDE HONDEN.....	62
3.4 HONDEN EN ANDERE GODEN	63
3.4.1 <i>Lyssa</i>	63
3.4.2 <i>Cerberus</i>	64
3.4.3 <i>Orthrus</i>	65
3.4.4 <i>Sirius</i>	67
3.4.5 <i>Laelaps</i>	69
3.5 TUSSENCONCLUSIE.....	70
CONCLUSIE	73
RELATIES TUSSEN ROMEIN EN HOND.....	73
INZICHT IN DE ROMEINSE CULTUUR EN SAMENLEVING.....	75
TOEN EN NU	77
BIBLIOGRAFIE.....	78

Inleiding

Dit is het verslag van mijn onderzoek naar de relatie tussen de Romein en zijn hond. Dieren zijn niet weg te denken uit de wereld om ons heen, of het nu om huisdieren, vee, ongedierte of wilde dieren gaat. Ook in de antieke Romeinse stad leefde een veelvoud aan dieren: van luizen en vlooien tot muggen, cicades en andere insecten, tot kakelende legkippen, zingende vogels, blaffende waakhonden en balkende ezels. Zonder de wolvin die Remus en Romulus redde en zoogde, had de stad Rome nooit gesticht kunnen worden. Daarnaast zijn bepaalde dieren gekoppeld aan bepaalde goden, zoals de uil van Minerva, de adelaar van Jupiter en de honden van Hecate.

Tussen al deze dieren in geniet de hond, vanuit het oogpunt van de mens, een unieke plaats in het dierenrijk. Hij is als eerste gedomesticeerd en onder invloed van de mens geëvolueerd van wolf tot het dier dat we nu kennen. De hond onderscheidt zich van vele andere dieren in zijn vermogen te communiceren met mensen, zowel door het kunnen begrijpen van commando's en abstracte, menselijke gebaren als wijzen, alsmede in staat te zijn de mens voor gevaar te behoeden. Daarnaast opereren honden van nature in roedels. Hierdoor voelen zij zich ook goed op hun plek in een (menselijke) familie of gezin, want de natuurlijke sociale structuren van beide soorten komen goed overeen. Doordat de hond al zoveel millennia met de mens samenleeft en al zo lang door de mens selectief wordt gefokt, is er een diersoort ontstaan die optimaal met de mens kan leven en voor hem kan werken. Nu is de hond natuurlijk niet het enige dier dat door zijn intelligentie en communicerende vermogen een goede band heeft met de mens; denk bijvoorbeeld aan olifanten of dolfijnen. Maar buiten Zuidoost-Azië zijn er weinig tamme huis-olifanten te vinden, bovendien zijn er niet veel mensen die iets met dolfijnen te maken hebben. De hond leeft in of rond het huis en bevindt zich daardoor extra dicht bij mensen. Door zijn intieme aanwezigheid in het dagelijks leven, is het dier ook onderhevig aan projectie van menselijke emoties zoals jaloezie, blijdschap en verlatingsangst. Of de dieren deze gevoelens echt hebben, is niet relevant voor dit onderzoek. Belangrijk is dat mensen allerlei emoties aan hen kunnen toedichten, ongeacht of het dier dit zelf

ervaart. En de gevoelens en ideeën die mensen aan het dier toekennen, zeggen meer over de mens dan over het dier. De hond laat zich hier bij uitstek voor gebruiken, door zowel zijn dichte aanwezigheid bij de mens, als zijn expressieve lichaam en kop. Een rund bijvoorbeeld laat veel minder gezichtsuitdrukkingen of bewegingen met zijn lichaam zien, wellicht omdat hij 50 tot 60 kilo gras per dag moet eten en herkauwen en daardoor minder tijd heeft voor interactie. Dit is natuurlijk slechts een voorbeeld, maar er zijn weinig dieren die zo druk bezig zijn met het communiceren met mensen als de hond. De hamster, de kat of de cavia en andere veelvoorkomende huisdieren, lopen over het algemeen niet de hele dag met hun baas mee en zijn prima in staat hun ‘eigen ding’ te doen, in tegenstelling tot de hond die graag bij het menselijke reilen en zeilen betrokken wordt. In Nederland leven in 2015 zo’n 1,5 miljoen honden en 2,6 miljoen katten.¹ De kat is tegenwoordig een vaker voorkomend huisdier dan de hond, maar deze scriptie gaat daar niet over omdat katten in de Romeinse Oudheid een kleine rol spelen: het Oude Egypte is hier een betere plek voor.² Katten komen vanaf de achtste eeuw voor Christus voor in Griekse iconografie en vanaf de vijfde of de vierde eeuw in de Italische.³ De katten die er wel zijn, worden gehouden om muizen en ander ongedierte te vangen, maar ook wezels worden hiervoor gebruikt.⁴ Katten zijn in de Romeinse Oudheid veel minder voorkomend dan honden en spelen niet zo’n rol in het alledaagse leven of mythologie als honden doen.

De hond is door zijn veelvoorkomendheid en door de mens geselecteerde eigenschappen een universeel huisdier en daardoor bij uitstek geschikt voor comparatief onderzoek. Een vergelijkend onderzoek naar de omgang tussen de Inüit en orka’s en de Cherokee (die in het binnenland van de VS leven) en orka’s snijdt geen hout, daarentegen levert een onderzoek naar de genoemde volken en hun omgang met honden wel een goede vergelijking op. Dit geldt niet alleen voor antropologische onderzoeken, maar ook voor historische. De relatie tussen mens en hond is oud en complex, want honden staan bekend als ‘de beste vriend van de mens’ en worden bijvoorbeeld sterk geassocieerd met trouwheid. Maar aan de andere kant zijn er genoeg mensen

¹ HAS Hogeschool, HAS Kennistransfer & Bedrijfsopleidingen en Faculteit Diergeneeskunde, Utrecht, *Feiten & Cijfers Gezelschapsdierensector 2015, Kamerbrief* (2015) 7.

² Michael MacKinnon, ‘Pets’, in: Gordon Lindsay Campbell, *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life* (Oxford: Oxford University Press 2014) 269–281, aldaar 275.

³ Jocelyn M.C. Toynbee, *Animals in Roman life and art* (Londen: Thames & Hudson 1973) 87.

⁴ MacKinnon, ‘Pets’, 275; Plutarchus, *Moralia* 959.

bang of allergisch voor honden en gebeuren er ook nogal eens vervelende ongelukken.⁵ Een van de bekendste Latijnse uitdrukkingen is *cave canem*: pas op voor de hond. Ze zijn gevaarlijk voor onbevoegden, maar precies daardoor ook belangrijk voor de eigenaar. Door de ambigue houding van de mens tegenover de hond, is de hond interessant om te onderzoeken: de hond is immers een beschermer, maar ook een bedreiger. Sophia Menache heeft een artikel geschreven waarin zij meer van deze tegenstrijdigheden (in de Oudheid) aankaart: honden (en vliegen) mochten de tempel van Hercules op het Forum Boarium in Rome niet betreden, maar waren anderzijds wel de bewakers van bijvoorbeeld de tempel van Jupiter op de Capitolijs. *Canis* (hond) stond gelijk aan ‘lafheid, zonder matigheid en arrogantie’, maar ook ‘loyaliteit, devotie en intelligentie’.⁶ Menache zegt dat honden ook in de Oudheid werden gebruikt om zowel deugden als zonden op te projecteren, omdat zij zo dicht bij de mens staan, maar toch een ander wezen zijn.⁷ Kortom, omdat honden al zo lang bij mensen zijn, door de mens op specifieke eigenschappen is gefokt en men er op zulke tegenstrijdige wijzen mee omgaat en over nadenkt, is het een interessant onderwerp en is de hond door zijn universele aanwezigheid ook uitermate geschikt voor comparatief onderzoek.

Onderzoeksvraag en methode

Deze scriptie valt in de categorie *human-animal relationship studies*, een steeds groter wordend, interdisciplinair vakgebied, waarin – zoals de naam al suggereert – de relaties tussen mensen en dieren wordt onderzocht. Hier onderzoek ik de relatie tussen de mens uit de een specifieke periode, namelijk de Romeinse Oudheid en een specifieke diersoort, de hond. Een onderzoek naar Romeinen en honden kan nieuwe inzichten geven in de Romeinse samenleving, want niet alleen het dagelijks leven met honden, maar ook mythen met betrekking op dit dier zullen aan bod komen: een combinatie van alledaagse realiteit en ideeën, fantasie en perceptie. Geschiedenis draait vaak om de verschillen en overeenkomsten tussen mensen in bepaalde perioden en deze scriptie is daar

⁵ ‘Bijtende hond Roxy verbannen van Alexandrine Tinneplein’, *Omroep West* (1 mei 2017)

<<https://www.omroepwest.nl/nieuws/3408455/Bijtende-hond-Roxy-verbannen-van-Alexandrine-Tinneplein>> [geraadpleegd 1 juni 2017].

⁶ Sophie Menache, ‘Netherworld envoy or man’s best friend? Attitudes toward dogs in the ancient world’, in: Garry Marvin en Susan McHugh, *Routledge handbook of human-animal studies* (Londen: Routledge 2014) 114–123, aldaar 117.

⁷ *Ibid.*, 122.

geen uitzondering op. Ik maak een vergelijking met nu om de Romeinse relatie in een context te kunnen plaatsen, hoewel de nadruk hier vooral ligt op de Romeinse hond-mens relatie en het inzicht dat deze verschaft in de Romeinse samenleving. Met 'nu' bedoel ik nu in Nederland. Hier leeft in bijna een op de vijf huishoudens een hond en het is daarmee een zeer gangbaar huisdier.⁸ Daarnaast woont de auteur van deze scriptie in het hedendaagse Nederland en ziet om zich heen hoe er met het dier wordt omgegaan en tegenaan wordt gekeken, waardoor zij een beeld heeft van de huidige houding ten opzichte van de hond, omdat zij zelf ook onderdeel is van deze samenleving. Hierdoor is er ook weinig aanvullend onderzoek nodig voor dit gedeelte van de vergelijking.

De onderzoeksvraag van deze scriptie luidt als volgt. Welke relaties bestaan er tussen de Romein en de hond, welke inzichten in de Romeinse samenleving verschaffen deze relaties en hoe verhouden die zich met hoe men tegenwoordig in Nederland met honden omgaat? Deze hoofdvraag onderzoek ik in drie categoriën. De eerste gaat over de daadwerkelijke omgang met honden, de tweede over verhalen over de (gedeeltelijke) transformatie van mens in hond en de laatste categorie gaat over de rol van honden in de bovennatuur. De daadwerkelijke omgang gaat over de relatie tussen hond en baas, of het nu om waakhonden of schoothonden gaat, de puppytijd of juist het overlijden van het dier. Het transformatiegedeelte zal gaan over alles wat tussen het menselijke en het dierlijke in zit, met name weerwolven en cynocefalen. Deze categorie is zeer interessant voor de perceptie van de Romein van de hond, omdat er hier sprake is van mythes over hybridewezens die mens noch dier zijn, maar iets ertussenin. Deze verhalen geven extra inzicht in wat nu eigenlijk mens-zijn definieert. De goddelijke categorie zal gaan over goden die met honden worden geassocieerd, honden als attribuut hebben en de rol die honden spelen in verband met de bovennatuur. Deze drie thema's samen geven ons een inkijkje in de antieke samenleving. Ze geven inzicht in hoe men tegenover dieren, goden en zichzelf staat. In combinatie met elkaar werpen de thema's licht op hoe men denkt over de verschillen tussen mens en dier, hoe menselijke eigenschappen worden geprojecteerd op dieren en of de godenwereld door de alledaagse realiteit wordt vormgegeven. Of anders gezegd, het geeft ons iets meer inzicht in het antieke menselijke gedrag en ook het denken, door zowel verhalen en ideeën als de werkelijkheid te bekijken.

⁸ HAS Hogeschool, HAS Kennistransfer & Bedrijfsopleidingen en Faculteit Diergeneeskunde, Utrecht, *Feiten & Cijfers Gezelschapsdierensector 2015*, 9.

Ieder thema zal een hoofdstuk vormen. Als bronmateriaal zal ik met name literatuur en epigrafie gebruiken. In het eerste hoofdstuk vergelijk ik inscripties en literatuur over honden en zal ik een beeld schetsen van de alledaagse werkelijkheid. Het tweede hoofdstuk gaat over verhalen over alle mogelijke vormen tussen mens en hond in: van mensen die transformeren tot aan verhalen over bizarre menselijke volkeren met hondenkoppen. Alle verhalen die in dat hoofdstuk zijn opgenomen zijn ook alle verhalen in totaal uit de Oudheid in deze categorie. Er heeft dus geen verdere bronselectie plaatsgevonden, juist door het gebrek aan bronnen. Hoewel deze scriptie gaat over de Romeinse wereld, zullen in dat hoofdstuk ook veel Griekse bronnen gebruikt worden. De meeste Romeinse mythologie vindt zijn oorsprong in Griekenland en zeker de verhalen die relevant zijn voor dit onderzoek. Deze mythen zijn ook allemaal bekend in Rome en bovendien is een aanzienlijk gedeelte van de Romeinse wereld Grieks. Hetzelfde geldt voor het derde hoofdstuk, want ook hier heb ik alle mogelijke relevante bronnen gezocht en bij elkaar gezet en is een gedeelte daarvan Grieks. Een tijdsafbakening van de bronnen is lastig, want ik kan niet al te kieskeurig zijn omdat er maar een beperkt aanbod is. Wel zal ik de christelijke wereld buiten beschouwing laten en mij concentreren op de belevingswereld van de niet-christelijke Romein. In deze drie categorieën zal ik steeds dezelfde vragen stellen: hoe worden de honden voorgesteld, ervaren en betekenis gegeven en wat vertellen deze relaties over de Romeinse cultuur en ideeën van mens-zijn?

Volgens Iain Ferris is interesse in de natuur vooral een hobby van de Romeinse aristocratie, want schrijvers die zich hiermee bezighouden zijn allemaal lid van de elite, denk bijvoorbeeld aan Plinius en zijn *Naturalis historia* of de idyllische gedichten van Vergilius.⁹ En het verzamelen en houden van dieren werkt volgens hem statusverhogend en is een uiting van *conspicuous consumption*.¹⁰ Hier wil ik meteen tegenin gaan omdat ten eerste eigenlijk alle overgeleverde literatuur van aristocratische auteurs komt, waardoor je beter kunt stellen dat überhaupt het schrijven van boeken een elite-aangelegenheid is en dat niet wil zeggen dat het plebs geen interesse in de natuur zou hebben; waarom zouden bijvoorbeeld openbare badhuizen zo rijkelijk gedecoreerd zijn met Nilotische (natuur)tafeleren? En ten tweede valt een hond niet per se onder *conspicuous consumption*, natuurlijk zou een dure hond uit Gallië dat kunnen zijn, maar anderzijds is de aanschaf van een ordinaire hond voor meer dan alleen rijke aristocraten weggelegd. In hoeverre Ferris' stellingen op gaan voor honden, zal in de conclusie ook aan bod komen.

⁹ Iain Ferris, *Cave canem. Animals and roman society* (Gloucestershire: Amberley Publishing 2018) 238.

¹⁰ Ibidem.

Huisdieren

Wat is nu een huisdier? Dit is een ingewikkeld debat, dat minder relevant is dan het lijkt in deze context. Want er valt over te twisten of in de Oudheid al gesproken kan worden over zoiets als een huisdier. Telt een jachthond of waakhond ook als een huisdier? Zulke honden zullen in deze scriptie wel aan bod komen. Om deze onnodige discussie te voorkomen, zal ik de hond kwalificeren als een gedomesticeerd dier en niet als huisdier, want ook in de Oudheid is er geen twijfel mogelijk over het feit dat de hond gedomesticeerd is. Wel zal ik in sommige gevallen toch het woord 'huisdier' gebruiken, bij gebrek aan een betere term. Soms dekt het woord 'huisdier' beter de lading, dan wanneer ik 'gedomesticeerd' of 'persoonlijk dier' zou gebruiken.

Historiografie

Een van de beroemdste boeken over dieren en Romeinen is van Jocelyn Toynbee: *Animals in roman life and art*.¹¹ In dit zeer uitgebreide werk beschrijft zij vele diersoorten en hoe deze afgebeeld zijn in Romeinse kunst en verwijst zij naar literaire, archeologische en/of epigrafische bronnen. Zij heeft ook een hoofdstuk gewijd aan honden. Dit boek is het startpunt voor vrijwel alle diergerelateerde oudheidstudies. Eerdere relevante boeken zijn in de vroege 20^e eeuw geschreven door Duitse academici.¹² Een recenter boek over dieren is van Gilhus.¹³ Zij onderzoekt de veranderende perceptie van dieren in de Oudheid en beschouwt dit als een indicator van bredere culturele veranderingen. Het gaat hier om de transitie van de traditionele Griekse en Romeinse religie naar het Christendom en de effecten hiervan op de perceptie van dieren. Dieren en het bovennatuurlijke spelen een grote rol in dit boek. Mens-dier relatiestudies is een vakoverstijgend onderzoeksgebied dat sinds de jaren 90 aan het opkomen is. Onderzoekers vanuit bijvoorbeeld de antropologie, archeologie, biologie, mediastudies, geografie, onderwijs, milieuwetenschappen, geschiedenis, kunstgeschiedenis, literatuurwetenschappen, filosofie, psychologie en theologie dragen allen bij aan *human animal relationship studies*. Inmiddels bestaat er twee dozijn

¹¹ Toynbee, *Animals in Roman life and art*.

¹² Otto Keller, *Die antieke Tierwelt* (Leipzig: Wilhelm Engelmann Verlag 1909); Herbert Scholtz, *Der Hund in in der griechisch-römischen Magie und Religion* (Berlijn: Triltsch & Huther 1937).

¹³ Ingvild Sælid Gilhus, *Animals, Gods and Humans: Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas* (Londen en New York: Routledge 2006).

wetenschappelijke tijdschriften gerelateerd aan dit gebied en is er een aantal handboeken uitgegeven, waaronder eentje specifiek gericht op de antieke wereld.¹⁴ Zeer recent is een boek uitgekomen van Iain Ferris, een archeoloog, die de rol van dieren in de Romeinse samenleving onderzoekt. Hij doet dit met behulp van thema's, zoals huisdieren, dieroffers en religie en dieren voor *entertainment* in het circus. Hij komt tot de conclusie dat dieren in het Romeinse rijk geen studie zou moeten zijn die parallel loopt aan de studie naar de Romeinen, maar daar onderdeel van zou moeten zijn. Door onderzoek naar de relaties met en houdingen van Romeinen ten opzichte van dieren, is de Romeinse cultuur zelf beter te begrijpen.¹⁵

Theoretisch kader

Relaties zijn zeer uiteenlopend, die van persoon tot persoon verschillen. Ook de houding van mensen ten opzichte van dieren wisselt per diersoort en zelfs van persoon tot persoon, van dier tot dier. De een is een hondenliefhebber met een voorkeur voor kleine 'flathondjes', terwijl de ander liever met een dobermann naast zich loopt. Ze kunnen zorgen voor maatschappelijke status (een dure rashond met stamboom), of het dier past bij een bepaald imago (denk aan altijd dezelfde types die met pitbulls rondlopen). Andere mensen lopen weer met een grote boog om honden heen, zij het vanwege angst, zij het vanwege allergie. Zwerfhonden bestaan in Nederland eigenlijk niet meer en op dierenmishandeling wordt vaak heftig gereageerd (oproepen van lieden op Facebook die de mishandelaar willen molesteren of opknopen). Dierenasielen draaien op vrijwilligers en hieraan is vaak geen gebrek. Kortom, hoewel er een heel spectrum is aan relaties tussen mensen en honden, lijkt het te neigen naar een 'humane' behandeling van honden.

Filosofisch gezien zijn er grofweg drie manieren waarop er kan worden gedacht over menselijke ethiek ten opzichte van dieren: indirecte theorieën, directe maar ongelijke theorieën en moreel gelijke theorieën. De eerste categorie houdt in dat er geen morele status aan dieren kan

¹⁴ 'Human-Animal Studies Journals', *Animals & Society Institute* <<https://www.animalsandsociety.org/human-animal-studies/human-animal-studies-journals/>> [geraadpleegd 20 juli 2017]; Garry Marvin en Susan McHugh, 'In it together: an introduction to human-animal studies', in: Garry Marvin en Susan McHugh, *Routledge handbook of human-animal studies* (Londen: Routledge 2014) 1–9; Gordon Lindsay Campbell ed., *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life* (Oxford: Oxford University Press 2014) <<http://www.oxfordhandbooks.com.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/view/10.1093/oxfordhb/9780199589425.001.001/oxfordhb-9780199589425>>.

¹⁵ Ferris, *Cave canem. Animals and roman society*, 240.

worden verleend omdat zij geen bewustzijn, ratio of autonomie hebben. Immanuel Kant, René Descartes en Thomas van Aquino zijn hier beroemde voorbeelden van. De tweede theorie stelt dat er wel enige morele status aan dieren kan worden toegekend, maar dat dieren niet gelijk zijn aan de mens. Dit houdt in dat als het belang van het dier botst met het belang van de mens, de mens voorgaat: Deze groep ontkent niet dat er een staat van bewustzijn bij dieren is, alleen is dat van de mens beter. De laatste categorie zegt dat er een totale gelijkheid moet zijn tussen mens en dier, mede doordat veel dieren dezelfde mentale capaciteiten hebben als baby's of verstandelijk gehandicapten en er daardoor geen reden is om de diersoort mens boven andere diersoorten te plaatsen.¹⁶ In de huidige Nederlandse samenleving lijkt de tweede categorie de boventoon te voeren. Enerzijds ontstaat er ophef over broedfokkers van honden, die teefjes te lang en te vaak nestjes laten krijgen, louter met het oog op winst, zonder rekening te houden met het dier en haar nageslacht. Anderzijds, wanneer er wordt gewezen op varkens die in soortgelijke of zelfs ergere omstandigheden leven in de bio-industrie, wordt gezegd “het is maar een dier” en denkt men niet na bij het kopen van vlees in de supermarkt. Er is wel een trend in Nederland waar er meer bewustwording komt over de gevolgen van de bio-industrie, want de vleesconsumptie per hoofd van de bevolking is aan het dalen¹⁷ en de Partij voor de Dieren heeft meer zetels dan ooit. Maar ondanks deze kleine groene revolutie zit de Nederlandse samenleving nog steeds dichterbij directe, ongelijke morele theorie dan die van totale gelijkheid. Hoe er in de Oudheid wordt gedacht over de plaats van dieren ten opzichte van mensen, zal in deze scriptie aan bod komen. Welke van deze drie categorieën komt het beste overeen met de praktijk van de Romeinse wereld?

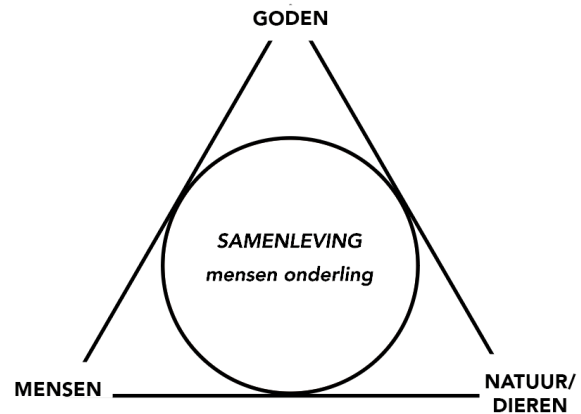
Een van de doelstellingen van deze scriptie is, door het onderzoeken van de relatie tussen Romein en hond, meer inzicht te vergaren in de Romeinse samenleving. Om de manier waarop die relatie dat inzicht verschaft te verduidelijken, heb ik het volgende model ontwikkeld. Volgens de Van Dale is een samenleving “het geheel van de met elkaar verkerende mensen”.¹⁸ Een samenleving draait dus om mensen die met elkaar omgaan. Hoe die mensen precies met elkaar

¹⁶ Scott D. Wilson, ‘Animals and ethics’, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, aldaar 1 <<http://www.iep.utm.edu/anim-eth/>> [geraadpleegd 15 februari 2018].

¹⁷ Ida Terluin e.a., *Vleesconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland, 2005-2015* (Wageningen: Wageningen Economic Research 2016) 11.

¹⁸ ‘Samenleving’, in: *Van Dale online woordenboek* (Utrecht: Van Dale Uitgevers BV 2018) <http://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/samenleving#.WpKPvSNx_Vo> [geraadpleegd 25 februari 2018].

omgaan, is gebaseerd op de verschillende ideeën die mensen over elkaar, goden en de natuur hebben. Het geheel van de ideeën, de betekenis en uitleg die aan die drie aspecten (mensen, goden, natuur) gegeven wordt, vormt de basis van een samenleving. Deze drie pijlers hebben vaak ook tussenvormen: tussen goden en mensen in zitten bijvoorbeeld halfgoden, helden of Jezus Christus. Tussen de mens en de natuur/het dier in zit metamorfose: de verandering van mens in dier of natuur zoals bomen, of hybride tussenvormen zoals cynocefalen en weerwolven. Ook tussen goden en de natuur zit een overlap: sommige goden hebben dierenkoppen, of hebben een specifiek dier als attribuut. Daarnaast kunnen dieren bijvoorbeeld een medium zijn tussen de mens en de bovennatuur. Sommige goden worden weer gekoppeld aan bergtoppen, beekjes of bomen. Tegelijkertijd zijn de ideeën die de mens over goden, de natuur en dieren en andere mensen heeft, bepalend voor de manier waarop de mensen onderling met elkaar omgaan. Als bij een bepaalde religie ook reïncarnatie hoort en geloofd wordt dat een menselijke ziel in een dier terecht kan komen, heeft dit vaak tot gevolg dat een samenleving hoofdzakelijk vegetarisch zal eten.

Door het onderzoeken van de relatie tussen mens en dier worden er alle aspecten bij betrokken die de basis vormen voor hoe een samenleving werkt. Immers, goden en dieren staan ook met elkaar in verbinding en er is, in ieder geval in de Romeinse Oudheid, sprake van verhalen over wezens die tussen mens en dier in zitten. Goden en mythologie zijn een menselijk construct, dus ook de betekenis die daaraan in combinatie met dieren wordt gegeven, geeft inzicht in het denken van de mensen uit die samenleving. Met één aspect ontkom je niet aan het verband met de andere aspecten. Dit verschaft dan weer een nieuw inzicht in de samenleving als geheel. Soms is het geheel meer dan de som der delen, maar in een samenleving kan het deel een goede indruk geven van wat het geheel behelst.

Ook onderzoek naar het menselijk individu en dieren geeft interessante inzichten in de menselijke psyche. Er bestaat een verband tussen personen die zich in de zogenaamde *Dark Triad* bevinden (een verzamelnaam voor mensen met een narcistische persoonlijkheidsstoornis, machiavellisme en/of een psychopathische persoonlijkheidsstoornis) en dierenmishandeling. Dierenmishandeling door jonge kinderen is een *red flag* voor diepere psychologische stoornissen

die zich nog niet per se hebben gemanifesteerd.¹⁹ Nu gaat het andersom niet op: iemand die van dieren houdt, is niet per definitie een goed mens. Toch toont dit voorbeeld aan wat een onderzoek naar *human-animal relationships* allemaal over de mens kan onthullen.

Human-animal relationship studies draait om het waarom, hoe en wat van de relaties tussen mens en dier. *Waarom* zijn dieren op verschillende manieren gerepresenteerd in verschillende menselijke culturen en maatschappijen; *hoe* worden ze voorgesteld, ervaren en wordt betekenis aan hen meegegeven; *wat* vertellen deze relaties over mens-zijn; en *hoe* kunnen deze relaties verbeterd worden voor het welzijn van individuen en gemeenschappen? De relatie tussen mensen en dieren is de relatie tussen één soort, de mens, en vele andere diersoorten. Hierdoor bestaan er veel verschillende soorten relaties en is het een complex geheel.²⁰ De menselijke gevoelens ten opzichte van dieren zijn tegenstrijdig, ingewikkeld. We voelen affectie voor sommigen (huisdieren), of sympathiseren ermee (pinguïns in de dierentuin die eruitzien alsof ze op de bus staan te wachten). Aan de andere kant worden dieren geëxploiteerd in de bio-industrie, of gebruikt om op te wedden, om karren te trekken, of om het land te bewerken. Dieren zijn zowel wezens, als dingen. Zowel vrienden, als voedsel. Sommige dieren zijn vriendelijk, anderen zijn gevaarlijk. Ze verschillen van ons, maar lijken af en toe ook herkenbaar gedrag te vertonen. Dieren veroorzaken tegenstrijdige gevoelens, gedachten en emoties bij mensen, en zijn daardoor juist bij uitstek geschikt voor symbolisme en mythevorming. In religies treden dieren vaak op als een derde partij (in de vorm van een offer, of bijvoorbeeld als boodschapper van een bepaalde god) in de relatie tussen mensen en goden. Mensen en dieren delen vlees en bloed, waar de goden een gevolg zijn van menselijke verbeelding en traditie. Maar door middel van rituelen wordt de werkelijkheid van de goden bevestigd en dieroffers zijn hier een belangrijk onderdeel van.²¹

Baker laat in zijn boek zien dat metaforen over dieren juist iets over mensen zeggen en betekenis geven aan de dieren in kwestie. De representatie van de dieren, in een literair of sociaal construct, onthult hoe zij worden gezien - en daarmee ook hoe ze behandeld worden. Denk hierbij aan het voorbeeld van de "grote boze wolf", het gemene dier dat onder andere roodkapje en haar oma verorbert, in combinatie met het uitroeien van de wolf in grote delen van Europa. Het dier

¹⁹ 'The Dark Triad and animal cruelty: Dark personalities, dark attitudes, and dark behaviors', *Personality and Individual Differences* 55 (2013) 666–670, aldaar 1 <doi:10.1016/j.paid.2013.05.019>.

²⁰ Gilhus, *Animals, Gods and Humans*, 1.

²¹ Ibid.

wordt voorgesteld als gemeen, gevaarlijk en een bedreiging. Dit komt in zekere zin overeen met de waarheid: de kippen van de boer zijn in principe niet veilig voor een roedel hongerige wolven en de wolf is een concurrent van de jager. De perceptie van de wolf in de volksverhalen vertelt dus ook iets over de manier waarop de mens de wolf behandelt: slecht. Baker waarschuwt voor een te scherp onderscheid tussen representatie en de werkelijkheid. Het retorische en symbolische gebruik van dieren is net zo belangrijk als het 'echte' dier.²² Gilhus legt dit uit aan de hand van René Magritte, met diens afbeelding van een pijp met de tekst erbij *ceci n'est pas une pipe*: het gaat hier om het verschil tussen het 'echte' object, en de visualisatie ervan. Een afbeelding van een pijp is geen pijp, maar het helpt ons wel met het herkennen van een pijp.²³ Zoals bij het voorbeeld van de wolf is het niet duidelijk of de behandeling door de mens van de wolf komt door de praktijk, of door de retoriek, of dat de retoriek de praktijk in stand houdt. Baker observeert dat de praktijk en de representatie parallel lopen. De verschillende contexten waarin het dier voorkomt (literair, sociaal, praktijk), moet men niet als gescheiden zien, maar juist als verbonden.²⁴

"How could we think about how animals relate to one another except on the basis of our own relationships?"²⁵ Douglas wijst hier op een de manier hoe mensen over zichzelf denken en dat op dieren projecteren. Maar wat ze hier niet benoemt is het feit dat dieren hun eigen relaties onderhouden, op andere wijze dan mensen, en mensen dit ook kunnen onderkennen. Maar dit neemt niet weg dat er projectie van mensen op dieren bestaat. Dit is zeker het geval bij fabels, sprookjes en mythen. Maar in deze mythen gedragen de dieren zich niet als dieren, maar zijn het eigenlijk mensen. Het menselijke gedrag in deze dieren heeft niets met dieren te maken, maar de dieren dienen als medium om een verhaal over te brengen aan andere mensen. Het menselijke gedrag wordt uitvergroot aan de hand van de stereotypen die bestaan over dieren.²⁶ Denk aan bijvoorbeeld de sluwe vos of de grote boze wolf.

Tot nu toe heb ik algemene mens-dier relaties besproken. Nu ga ik dieper in op een bijzondere variant hierop: het gedomesticeerde dier en de mens. Serpell begint zijn boek - een van

²² Steve Baker, *Picturing the beast. Animals, identity and representation* (Manchester: Manchester University Press 1993) 10.

²³ Gilhus, *Animals, Gods and Humans*, 6.

²⁴ Baker, *Picturing the beast*, 90.

²⁵ Mary Douglas, 'The pangolin revisited: a new approach to animal symbolism', in: R. Willis, *Signifying Animals: human meaning in the natural world* (Londen en New York: Routledge 1990) 25-36, aldaar 33.

²⁶ Baker, *Picturing the beast*, 136-138.

de eerste op het gebied van mens-dier relaties - met een relaas over varkens. Het wilde zwijn (*sus scrofa*), waar het varken van af stamt, komt nog in grote delen van Europa en Azië voor. Zwijnen leven in sociale groepen en hebben een territorium van ongeveer 25 hectare. Overdag foerageren ze en genieten een afwisselend dieet van planten, wortels, paddenstoelen, larven, insecten en af en toe een muis. 's Nachts slapen ze in nesten of holen. Biggetjes, maximaal zo'n twaalf per worp, blijven bij hun moeder en leren op den duur mee te gaan met de groep. Regelmatig nemen zij een modderbad en hun intelligentie evenaart die van een hond. Dit leven staat in schril contrast met dat van een gemiddeld varken in de bio-industrie, waar hij leeft in een hok dat even groot zijn als zijn eigen lichaam, en waar de biggetjes binnen 12 tot 36 uur na de geboorte bij de moeder worden weggehaald. Veel van deze dieren zien het zonlicht nooit, maar de temperaturen worden wel hoog gehouden in de stallen (22 tot 27°C), zodat de dieren lethargisch blijven en elkaar niet te veel uit verveling, gebrek aan ruimte en frustratie zullen verwonden. Als de dieren eenmaal het gewenste gewicht hebben bereikt, worden ze vervoerd onder vaak slechte omstandigheden, om uiteindelijk op een nare, stressvolle manier aan hun einde te komen.²⁷ De zeugen die zorgen voor de productie van de biggen worden vaak ingespoten met hormonen, zodat ze sneller opnieuw zwanger kunnen raken en onnatuurlijk vaak kunstmatig geïnsemineerd. Varkenshouden is gericht op twee zaken: de productie van het aantal biggen te verhogen, en de niet-vruchtbare (en dus niet-winstgevende) periode van de zeug te verminderen.²⁸ Het valt niet te ontkennen dat het bestaan van een varken onaangenaam is. Het is een harde, economische visie op het dier: de kosten moeten worden geminimaliseerd, de winst gemaximaliseerd. Zonder oog voor het leven van het dier zelf. Van een varken wordt alles gebruikt: het vlees, de huid, het bloed, de botten. Het dier is enorm belangrijk voor de mens, desondanks wordt het niet als dusdanig behandeld.

Aan de andere kant van dit spectrum staan de huisdieren. In 2015 zijn er zo'n 33,4 miljoen huisdieren in Nederland.²⁹ Huisdieren worden niet opgegeten, hun vacht wordt niet gebruikt, we hebben hun spierkracht niet nodig, kortom: op het oog dienen deze dieren geen enkel nut. Een hond zonder stamboom kost gemiddeld zo'n €620,- en jaarlijks €580,- aan voeding, dierenartsen

²⁷ James A. Serpell, *In the company of animals. A study of human-animal relationships* (Oxford: Blackwell 1986) 5–9.

²⁸ *Ibid.*, 8.

²⁹ HAS Hogeschool, HAS Kennistransfer & Bedrijfsopleidingen en Faculteit Diergeneeskunde, Utrecht, *Feiten & Cijfers Gezelschapsdierensector 2015, Kamerbrief* (2015) 9.

en verzorging.³⁰ Een hond is niet alleen een financiële investering, het is ook een grote emotionele investering. De pup moet worden opgevoed, getraind, in de gaten gehouden worden en liefde ontvangen. En dat allemaal voor een dier dat lang niet zo nuttig is als een gemiddeld varken. De paradox van het gedomesticeerde dier: van het nutteloze wordt gehouden en het nuttige wordt slecht behandeld.

³⁰ Ibid., 38.

Hoofdstuk 1

De daadwerkelijke omgang tussen honden en Romeinen

*“I read in the papers, there are robbers
With flash lights that shine in the dark
My love needs a doggie to protect him
And scare them away with one bark*

*How much is that doggie in the window?
The one with the waggly tail
How much is that doggie in the window?
I do hope that doggie is for sale”³¹*

Dit hoofdstuk zal gaan over de alledaagse omgang met de hond. Hoe wordt er in de praktijk omgegaan met deze dieren? Ik zal de dagelijkse kant van het hebben van honden onderzoeken, zoals voeding en verzorging. Dit hoofdstuk is thematisch ingedeeld, waarbij het eerste stuk zal gaan over puppy’s en het tweede deel over volwassen honden. Het gedeelte over puppy’s vertelt ons wat Romeinse ideeën zijn over afkomst, selectie en wat zij verstaan onder het beste dier, gezondheid, dieet en het grootbrengen en opvoeden van de jonge honden. Het gedeelte over de volwassen hond zal met name inzicht geven in het Romeinse idee van wat er van een hond wordt verwacht, zijn (on)wenselijke karaktereigenschappen en wat er gebeurt als het dier komt te overlijden. Het eerste gedeelte baseer ik met name op literatuur van Varro, Columella, Grattius, Nemesianus en Plinius de Oudere, die allen boeken hebben geschreven over de natuur, de jacht of landbouw. Voor het tweede gedeelte van het hoofdstuk komen ook allerlei grafinscripties aan bod die door de eigenaars van overleden honden zijn opgesteld. Wat kan de daadwerkelijke omgang tussen hond en Romein ons vertellen over de Romeinse cultuur? Hoe worden honden in het dagelijks leven ervaren en voorgesteld? Is het houden van honden inderdaad een aristocratische aangelegenheid? Wat vertelt dit over de Romeinse ideeën van mens-zijn en de plaats van de mens ten opzichte van dieren?

³¹ Patti Page, *The doggie in the window*. The doggie in the window (single) (Mercury 1953).

1.1 Puppy's

Tegenwoordig is het aantal zelfhulpboeken voor mensen met puppy's niet op een hand te tellen. In bijna elke wijk en ieder dorp zit wel een hondenschool en televisieprogramma's als *The Dog Whisperer* van César Millán worden goed bekeken. Toch is de kunst van het opvoeden van honden en de preoccupatie hiermee, geen modern fenomeen. In de Oudheid worden leerdichten geschreven over onder andere het fokken en opvoeden van honden. Twee van de hier gebruikte bronnen zijn *cynegetica*, didactische gedichten over de jacht (van κυνηγέω, 'jagen'. Κυν betekent overigens hond). Columella is een van de bekendste Romeinse auteurs die over honden schrijft, maar Nemesianus biedt ongeveer evenveel informatie. Daarnaast hebben Plinius de Oudere en Grattius ook nog interessante toevoegingen over puppy's in het Romeinse Rijk.

Voor er puppy's geboren kunnen worden, moet natuurlijk eerst de bevruchting plaatsvinden. Alle auteurs adviseren een minimale leeftijd voor het teefje voordat zij bevrucht kan worden, variërend van een jaar³² tot twee jaar oud³³. Nemesianus geeft ook een minimale leeftijd voor de vader: 40 maanden: jong genoeg om alle levenskracht in zich te hebben, maar oud genoeg om volgroeid te zijn en al zijn kracht door te kunnen geven en tevens geen ziek nageslacht te produceren.³⁴ De ouders moeten goed uitgezocht worden. Grattius kiest degene die het beste luisteren en het snelste zijn, van Spartaanse of Molossische afkomst en met goede voorouders.³⁵ Nemesianus gaat voor de dapperste honden met een opgeheven kop, ruigharige oren, een slanke buik, een korte staart, een brede borst, een diepe ademhaling en sterke poten.³⁶ Bij het uitzoeken van de ouders vermeldt ook Nemesianus specifiek dat er gezocht moet worden naar Molossische of Spartaanse honden. Maar later zegt hij, dat bij het uitkiezen van een hondje, die van Britse afkomst ook niet onderschat dienen te worden, noch de Pannonische, Spaanse of Libische: zij zijn ook goed om mee te jagen. Ook de Toscaanse hond is goed, ware het niet dat zijn hele lichaam bedekt is met lang, ruig haar: ondanks dat wijst hij zeer accuraat de prooi aan.³⁷ Nemesianus raadt

³² Columella, *De re rustica*, VII.11.

³³ Nemesianus, *Cynegetica*, vv.121–122.

³⁴ *Ibid.*, vv. 115–121.

³⁵ *Ibid.*, vv. 107.

³⁶ *Ibid.*, vv. 266–277.

³⁷ Nemesianus, *Cynegetica*, vv.224-236.

overigens geen specifieke soort af. Kortom: de ouders moeten zorgvuldig worden uitgezocht: op leeftijd, afkomst, karakter en uiterlijk. Als het teefje eenmaal bevrucht is, is het belangrijk goed voor haar te zorgen. Tijdens haar zwangerschap moet zij van al haar dagelijkse taken ontzien worden, omdat de last van de dracht al zwaar genoeg is.³⁸ Ook na de bevalling moet zij goed verzorgd worden, ‘zoals zij verdient’, opdat zij lang en goed voor haar nageslacht zal zorgen.³⁹

Aan het eerste nestje van een teef moet geen waarde aan gehecht worden. De moeder zal er niet goed voor zorgen en het is daarom beter om de puppy's te verwijderen, want die zullen alleen maar energie vragen en dat is slecht voor haar lichaam.⁴⁰ Vanaf het tweede nest kunnen de puppy's gehouden worden, maar ook hier is een selectie noodzakelijk. Het is beter om de zwakkere dieren eruit te halen, zodat extra veel melk van de moeder naar de besten gaat. Er bestaan verschillende methodes om puppy's te selecteren. Volgens Plinius zijn er twee mogelijkheden: de pup die het laatste zijn ogen opendoet, of degene die als eerste na de geboorte door zijn moeder naar de kennel wordt gebracht, is het beste dier.⁴¹ Grattius zegt dat je het aan de puppy zelf kunt zien. De zwaarste, met de sterkste poten die het meeste aan de tepel van de moeder zit en geen rivalen duldt en die zich 's nachts laat bedekken door zijn broertjes en zusjes voor warmte: dat is de beste.⁴² Nemesianus heeft een geheel unieke methode om de beste puppy's uit te zoeken. Je moet een vrij grote ring van vuur op de grond maken, dusdanig groot dat je zelf zonder problemen in het midden kunt staan. Dan pak je het gehele nest, zonder de puppy's uit elkaar te halen en legt ze in het midden van de vuurring. De moeder zal de puppy's komen redden, maar kan er maar een tegelijk meenemen. De pups die ze als eerste ophaalt, zijn de beste: want de moeder zal eerst de meest veelbelovende van haar nageslacht redden.⁴³

Als de beste pups geselecteerd zijn om op te groeien, is het belangrijk deze goed te voederen. Alle bronnen zijn het eens dat puppy's melk en graan moeten krijgen. Graan bij voorkeur in de vorm van brood of pap.⁴⁴ Nemesianus waarschuwt dat er goed moet worden bijgevoerd: in de eerste maanden is het belangrijk ze goed vette melk te geven, zodat ze sterk merg ontwikkelen.

³⁸ Grattius, *Cynegetica*, vv. 286.

³⁹ Ibid., vv. 303–305.

⁴⁰ Nemesianus, *Cynegetica*, vv.127-128; Columella, *De re rustica*, VII.11.

⁴¹ Plinius de Oudere, *Naturalis historia* VIII.151.

⁴² Grattius, *Cynegetica*, vv. 290-300.

⁴³ Nemesianus, *Cynegetica*, vv. 140-149.

⁴⁴ Ibid., vv.154; Grattius, *Cynegetica*, vv. 307.

Maar als ze iets groter worden is het belangrijk dat ze niet te dik en zwaar zijn, om hun gewrichten te ontzien: anders krijg je zwakke honden.⁴⁵ Het is cruciaal dat de dieren de melk van hun eigen moeder te drinken krijgen, want op die manier wordt hun geest en lichaam op de beste manier groot. Als de moeder te weinig melk geeft, mag je ze niet bij een andere hond laten zogen, maar moet je ze geitenmelk geven.⁴⁶ Tot slot heeft Plinius nog een interessante theorie (van horen zeggen) over de dag waarop de oogjes van de blinde pup opengaan. Als er één pup wordt geboren, gaan de ogen open op de negende dag. Als er twee pups worden geboren, gebeurt dit op de tiende dag, enzovoort.⁴⁷ Op de veertigste dag moeten de puppy's gecoupeerd worden, om hondsdolheid te voorkomen. Dit heeft Columella geleerd van enkele herders. De procedure gaat als volgt. Je neemt het uiteinde van de staart (waar een stukje kraakbeen zit) tussen je tanden, rekt het uit en vervolgens breek je de laatste staartwervel. Dit voorkomt dat de staart lelijk lang wordt en dat het dier rabiës oploopt.⁴⁸ Mocht het dier dit onverhoopt toch oplopen, dan bestaat daar ook een middel tegen. Men neme het 'stinkende medicijn van de bever' (bevergeil) en vermengt dit met poeder van ivoor. Al roerend moet er voorzichtig melk door geschonken worden, zodat het door middel van een hoorn in de keel van het dier gegoten kan worden. Dit verbant de melancholische furiën en de hond wordt weer vriendelijk.⁴⁹

Inmiddels zijn de puppy's geselecteerd en beginnen op krachten te komen. Belangrijk is om ze in het nest te houden, anders gaan zij loslopen en met hun nieuwe tanden op hout knagen, of de deurposten kapot klauwen, waardoor hun gebit en klauwen bot worden.⁵⁰ Van Columella mogen ze na zes maanden los rondrennen, van Nemesianus pas na acht maanden. Na deze acht maanden mogen de puppy's ook weer vetter eten, omdat zij lichamelijk volgroeid zijn en spieren moeten kweken. Nu is het belangrijk dat zij wennen aan een halsband en in harmonie leren rennen. Pas na twintig maanden kan er geoefend worden met de eerste hazenjacht. Je neemt een kleine, trage haas mee, laat hem los en kunt dan gaan oefenen.⁵¹ De honden kunnen maar één meester hebben, die

⁴⁵ Nemesianus, *Cynegetica*, vv. 154-164.

⁴⁶ Columella, *De re rustica*, VII.13.

⁴⁷ Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, VIII.151.

⁴⁸ Columella, *De re rustica*, VII.14.

⁴⁹ Nemesianus, *Cynegetica*, vv.215-223.

⁵⁰ *Ibid.*, vv. 167-172.

⁵¹ Columella, *De re rustica*, VII.12; Nemesianus, *Cynegetica*, vv.173-194.

ze voert, instructies geeft, straft en rust geeft. Zij mogen vooral geen luxe kennen, want dat ging bij de oude Egyptenaren ook al mis: daar krijg je geen sterke en gedisciplineerde honden van.⁵²

Indien je zelf geen honden fokt, maar er wel eentje gaat uitzoeken, dan moet je op de volgende punten letten. Wil je een boerderijhond, dan moet de blaf diep en sonoor zijn. Moet hij vooral op de schapen passen, kies dan een witte (zodat hij niet te verwarren is met een wolf). Blijft hij echter op de boerderij dan moet hij zwart zijn, omdat hij dan overdag meer indruk maakt en hij 's nachts een inbreker beter kan besluipen, verhuuld in de schaduwen. Een hond met gemengde kleuren is in geen van beide gevallen aan te raden. Kies voor een vierkantige hond (niet kort en niet lang), met een brede, ruwharige borst, hangende oren, levendige grijze of zwarte ogen, brede schouders, sterke en ruige poten, een korte staart en grote klauwen.⁵³ Het karakter moet niet te mild zijn (anders verwelkomt hij de indringers), maar ook niet te agressief (want anders valt hij de bewoners aan). Daarnaast moet hij waakzaam, maar niet te overhaast zijn: hij moet zeker zijn van een dreiging voor hij aanvalt.⁵⁴ Tot slot moet de nieuwe hond een naam krijgen. Ook hier heeft Columella enkele *tips & tricks* voor. De naam moet maximaal twee lettergrepen bevatten, zodat de dieren snel reageren als ze worden geroepen. Hij geeft een aantal voorbeelden van geschikte namen voor honden. Griekse namen kunnen zijn: Scylax (puppy), Lakoon (Spartaan), Spoude (snelheid), Alkè (kracht) en Rome (macht). Latijnse namen kunnen zijn: Ferox (woest), Celer (snel), Lupa (wolvin), Cerva (ree) en Tigris (tijger).⁵⁵ Opvallend hierbij is dat er geen mensennamen gesuggereerd worden voor de honden. Ook in de inscripties gewijd aan overleden honden, komen geen dieren voor met Romeinse mensennamen, zoals Julia of Marcus, maar meer passende namen voor een hond, zoals *Heuresis* ("Vinder") of *Fuscus* ("Bruintje").⁵⁶ Dit is geen uitzondering op andere diersoorten, want er zijn maar heel weinig dieren bekend die een Romeinse mensennaam krijgen. Volgens Ferris is dit een mechanisme dat er zowel voor zorgt dat er een afstand bewaard wordt tussen mens en dier, maar tegelijkertijd ook intiem is, aangezien het dier wel een persoonlijke naam heeft.⁵⁷

⁵² Grattius, *Cynegetica*, vv.309-333.

⁵³ Columella, *De re rustica*, VII.4.

⁵⁴ *Ibid.*, VII.5.

⁵⁵ *Ibid.*, VII.12.

⁵⁶ *CIL VI 39093; AE 1994.699.*

⁵⁷ Ferris, *Cave canem. Animals and roman society*, 38.

1.2 De volwassen hond

1.2.1 Rassen

We zagen net dat bij het fokken van honden gelet moet worden op karakter en uiterlijk. De grootste nadruk ligt op de kracht van het dier. De ouders van het dier moeten dapper zijn en goed luisteren. Ook werden er al enkele typen honden genoemd: Molossisch en Spartaans (Laconisch). Er valt niet te spreken van ‘rashonden’ in de Romeinse tijd zoals dat nu gebeurt, met hele hondenverenigingen die de rassenstandaarden en stambomen in de gaten houden. De Romeinse namen van de soorten zijn geografisch van aard. Van niet alle soorten weten we hoe ze eruitgezien hebben, zoals de Italische honden (de Umbrische en Toscaanse). De beschrijving van deze soort hebben we van Vergilius, die ze als "levendig" en "enthousiast" omschrijft.⁵⁸ Of de hondensoorten nu echt uit de aardrijkskundige plaats komen, hetzij een mythische oorsprong, hetzij een aangenomen origine, het is in ieder geval is iets anders dan de moderne perceptie van een hondenras.⁵⁹

Zo goed en kwaad als het kan zal ik een overzicht geven van de verschillende soorten honden die de Romeinen kennen, met waar mogelijk hun karaktereigenschappen en uiterlijk beschreven. Kleine hondjes worden vaak gezien als huisdieren. Deze kleine hondjes vinden we vaak samen met kinderen op afbeeldingen. Soms zien we kinderen met grotere honden, of juist volwassenen met kleine honden.⁶⁰ De bekende hondensoorten (van allerlei formaten) zijn als volgt: oorlogshonden uit Klein-Azië en honden die Indiaas, Kretenzisch, Molossisch, Laconisch, Umbrisch, Toscaans, Gallisch, Agassaeans, Iers of Melitaeans zijn.⁶¹ De beroemdste soort hiervan is de Molossus, een hond die in verschillende variaties voorkomt. Een Molossische hond kan zowel een waak-, jacht- als schaapshond zijn. Zijn uiterlijke kenmerk is vooral dat hij groot en sterk is. Hij is te vergelijken met de moderne mastiff. Men kan niet spreken van een Molossische rashond, omdat er te veel uiterlijke en genetische variatie is bij dit type hond. Stambomen en

⁵⁸ Vergilius, *Aeneis* XII.753.

⁵⁹ MacKinnon, ‘Pets’, 271.

⁶⁰ K. Trantalidou, ‘Companions from the Oldest Times: Dogs in Ancient Greek Literature, Iconography and Osteological Testimony’, in: Lynn M. Snyder en Elizabeth A. Moore, *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction* (Oxford: Oxbow Books 2006) 96–120, aldaar 108.

⁶¹ Toynbee, *Animals in Roman life and art*, 102–112.

dergelijke zaken zijn niet aan de orde. Een Laconische hond hoeft niet te voldoen aan een bepaalde schofthoogte of een bepaalde kleur, maar hij moet wel groter zijn dan een schoothond en snel genoeg om mee te kunnen jagen. Een Laconische hond is een lichtgebouwde jachthond.⁶² De Kretenzische hond heeft een ruwharige vacht. Van de Gallische honden weten we wel redelijk precies hoe ze eruit hebben gezien. De Gallische honden staan zeer goed aangeschreven bij de Romeinen, met name het type *vertragus*. Ze hebben grote oren, een lange nek, een lange snuit, een brede borstkas, gespierde achterpoten, smalle flanken en een dunne, lange staart.⁶³ Deze omschrijving komt overeen met vele moderne jachthonden: windhonden, Vizsla's, Duitse staanders, setters, espagneuls, Münsterländers, Weimaraners et cetera. Dus ondanks de redelijk nauwkeurige beschrijving van het uiterlijk van een *vertragus*, zijn er verschillende moderne rassen die met deze beschrijving overeenkomen.

1.2.2 Inscripties

Er zijn zo'n twintig inscripties in de corpora te vinden die met zekerheid over honden gaan.⁶⁴ Deze inscripties zijn epitafen: sommige grafstenen bevatten slechts de naam van de hond met eventueel een afbeelding van het dier erbij, andere zijn zeer uitgebreid en bevatten veel informatie over het leven van het overleden dier. Niet alle inscripties over honden zijn echt gevonden, enkele staan vermeld in de *Anthologia Latina*, wat inhoudt dat zij door antieke auteurs zijn gedocumenteerd en wij daardoor de tekst weten. Dit hoeft echter niet te betekenen dat de inscriptie daadwerkelijk heeft bestaan, het zou ook een schrijfoefening kunnen zijn van een dergelijke auteur. Dit is een van de redenen dat er een debat bestaat rondom de echtheid van de huisdierinscripties. Kunnen Romeinen en Grieken wel serieus zulke teksten schrijven voor overleden huisdieren? Is een dierenbegrafenis niet belachelijk? Een van de beroemde voorbeelden hiervan is de grafinscriptie voor een biggetje.⁶⁵ Het biggetje is omgekomen bij een verkeersongeluk: hij is overreden door een kar en aan de gevolgen overleden. Het woord voor big zou ook een bijnaam van een slaaf kunnen zijn. Het kan

⁶² Ibid., 103–104.

⁶³ Ibidem, 104.

⁶⁴ Avp VIII,2 577; CIG 3559; IG XIV 1360, 1647, 2128; IG XII,2 458, 459; SEG 40-1599:41-1283; SEG 47-2176; AE 1994.348, 699; CIL VI 5292, 29895, 29896, 39093; CIL IX 5785; CIL X 659; CIL XII 4757; CIL XIII 488.

⁶⁵ SEG 25:711.

ook als grap bedoeld zijn. Maar dan zou het wel een dure grap zijn, aangezien marmer niet goedkoop is en er ook een uitgebreid reliëf bij is uitgehakt van een big bij een man op een kar en vier paarden ervoor. Zelfs Mary Beard weet niet zo goed wat ze met deze inscriptie aan moet en hoe serieus men dit dient te nemen.⁶⁶ Overigens zijn de inscripties die ik het meeste gebruik in dit hoofdstuk, namelijk CIL VI 29896, CIL X 659 en CIL XIII 488, wel echt gevonden op steen.⁶⁷ Nu zouden deze ook een schrijfoefening van dichters geweest kunnen zijn, maar nu denk ik niet dat zij die daadwerkelijk op marmer zouden laten uithakken.

Kan een begrafenis voor dieren echt alleen als grap bedoeld zijn? Een korte zoektocht op *google maps* laat zien dat er tegenwoordig alleen al in Nederland zo'n twintig verschillende dierencrematoria zijn. Er bestaat een grote concentratie van deze gespecialiseerde uitvaartcentra in de omgeving van Den Haag. De crematiekosten voor een kleine hond liggen zo rond de 50 euro, maar voor een grote hond kost het al gauw 100 euro. Men kan kiezen voor een individuele crematie of een collectieve.⁶⁸ Het individuele cremeren kost echter wel anderhalf keer zo veel geld. Het overleden huisdier kan thuis of bij de dierenarts worden opgehaald door het uitvaartcentrum (€20-€35) en een urn is vanaf negen euro te verkrijgen. De urnen kunnen ook in de vorm van een bepaald dier gekocht worden, echter lopen de kosten hiervan snel op (bijvoorbeeld de urn in de vorm van een cavia, €65,45). In Rotterdam is het ook mogelijk het huisdier te begraven of de urn bij te zetten.⁶⁹ Hier zijn eenmalige én jaarlijkse kosten aan verbonden en die lopen al gauw tegen de honderd euro per jaar aan. Bij elke crematie krijgt de eigenaar (gratis) een crematiecertificaat met een tekst naar keuze. Er bestaan enkele standaardgedichten die men kan gebruiken, maar het is altijd mogelijk om per e-mail een zelfgeschreven tekst aan te leveren. Kortom, een uitvaart voor een huisdier is niet goedkoop, maar gezien de grote hoeveelheid centra dat hiervoor bestaat, is hier dus wel vraag naar. Dat we het nu doen wil natuurlijk niet zeggen dat dierenbegravenissen en

⁶⁶ Mary Beard, 'The pig's epitaph', *A Don's Life* <http://timesonline.typepad.com/dons_life//page/24/> [geraadpleegd 18 december 2016].

⁶⁷ Zie voor de bijbehorende stenen: <https://thepetrifiedmuse.files.wordpress.com/2015/04/margarita.jpg>
http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=edr120622
[http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=\\$CIL_13_00488.jpg](http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=$CIL_13_00488.jpg)

⁶⁸ <http://www.dierencrematorium-rotterdam.nl/?gclid=Cj0KEQIAkO7CBRDeqJ_ahuiPrtEBEiQAbYupJYAayOHpxKi3leevsgJ5s1m-dI_P7wtX4q9F5NhzU6MaAoJz8P8HAQ> [geraadpleegd 18 december 2016].

⁶⁹ <<http://hetuitvaartcentrumvoorhuisdieren.nl/book/index.html#/Urnen/6>> [geraadpleegd 18 december 2016].

bijbehorende grafstenen in de Oudheid daarom ook normaal waren. Voor menigeen tegenwoordig klinken de praktijken in de dierencrematoria ook enigszins belachelijk, maar dat neemt niet weg dat sommigen er wel degelijk serieus mee omgaan. Het is misschien wel aannemelijker dat, hoewel het misschien geestig lijkt, toch serieus genomen kan worden. Desondanks bestaat er dus geen sluitend bewijs over de ernst van de huisdierinscripties, maar ik ben zelf wel geneigd deze serieus te nemen.

De overgeleverde inscripties die hier worden besproken zijn vrijwel allemaal in marmer gebeiteld. Veel van de epitafen zijn in een dichtvorm, dus de kans is groot dat er iemand voor is ingehuurd om de tekst op te stellen. Soms zit er zelfs een reliëf van een hond bij. Het kan zijn dat de verkoper van de grafstenen al kant-en-klare teksten en afbeeldingen van honden heeft, maar zeker bij de zeer uitgebreide inscripties hebben de eigenaars hun eigen teksten erin laten zetten. Sommige van deze inscripties zijn ook erg groot en marmer is niet goedkoop. Dus de mensen die deze grafstenen hebben laten oprichten, zullen niet arm geweest zijn. Nog een opmerking betreffende de inscripties vooraf: de inscripties zijn niet gemaakt door mensen die niet van hun hond hielden; anders hadden ze nooit de dure inscripties laten maken. Dus de inscripties geven maar een beperkt inzicht in de relaties tussen mens en dier: namelijk de rijke hondenliefhebbers. Anderzijds geeft dit natuurlijk wel een mooie kijk op de manier waarop er, in ieder geval door sommigen, met de hond wordt omgegaan.

Ik zal hier de aandacht vestigen op vier van de langere inscripties uit het *Corpus Inscriptionum Latinarum*, die respectievelijk over de honden Patrice, Margarita, Myia en een waakhond zonder naam gaan. De eerste drie zijn zeer informatief, de laatste is een van de weinige epitafen die specifiek aan een waakhond gewijd is. De inscriptie voor het hondje Margarita is relatief lang (76 woorden) en vertelt dat het hondje uit Gallië komt, vernoemd is naar de parels van de zee (Margarita betekent parel) en dat deze naam passend is voor haar schoonheid. Zij was getraind om te jagen in de bossen en werd nooit wreed geslagen of vastgebonden aan kettingen. Tevens lag zij op schoot bij haar meester en meesteres, blafte weinig en is helaas gestorven tijdens de bevalling.⁷⁰ De inscriptie is geschreven vanuit het perspectief van Margarita. Een andere, zeer emotionele inscriptie is geschreven door de eigenaar van het hondje Patrice, die schrijft hoe hij in tranen zijn hond naar haar graf draagt, waar hij haar vijftien jaar eerder vrolijk naar huis droeg. De eigenaar is van plan om zijn lichaam later in dezelfde tombe te laten leggen opdat zij dan weer verenigd zullen zijn. Patrice likte haar baas veel, lag graag om zijn nek (dus zal niet al te groot geweest zijn), bedelde

⁷⁰ CIL VI 29896.

om voedsel, likte uit de beker van haar baas, lag op schoot en wachtte hem al kwispelend op als hij thuiskwam. Daarnaast was zij in slimheid gelijk een mens.⁷¹ Ook het hondje Myia lag veel op schoot, en sliep zelfs in bed bij haar baas. Zij was een erg speels hondje en blafte bijna nooit.⁷² Deze teksten gaan over honden die duidelijk erg aanhankelijk waren aan hun baas. De baasjes zullen het likken, knuffelen, spelen en bedelen erg missen. Patrice en Myia hebben geen 'baan', alleen Margarita moet ook jagen, hoewel zij ook graag bij haar baasjes was. Van Margarita wordt wel nog benadrukt dat ze uit Gallië kwam, een soort hond die erg goed bekend staat bij Romeinen⁷³, maar uit de tekst blijkt wel dat zij meer was dan een statussymbool en een zeer geliefd dier was. Van Myia en Patrice wordt niet gezegd hoe zij eruitzagen, hoewel we uit de tekst op kunnen maken dat zij niet al te groot geweest zullen zijn. De relaties zijn liefdevol en van Margarita werd ook verwacht dat zij joeg. Daarnaast was zij van chique afkomst: er is sprake van meer dan alleen liefde. Dan is er nog een korte inscriptie gewijd aan een bewaker van de karren. De naam van het dier wordt niet vermeld, wel wordt hij geprezen omdat hij nooit blafte als dat niet nodig was.⁷⁴ Dit is een van de weinige inscripties waarin het om een 'werkhond' gaat, er in de tekst weinig emotie uitgaat van de eigenaar, maar de hond blijkbaar wel belangrijk of bijzonder genoeg was om er een grafsteen voor te laten maken.

1.2.3 Literaire bronnen

Een relatie gaat uit van een bepaald verwachtingspatroon (en door zo'n verwachtingspatroon gaat een relatie vaak ook weer kapot). Dit verwachtingspatroon gaat twee kanten op (uitgaande van een relatie tussen mens en dier). Wat verwacht een Romein van een hond en hoe reageert de hond? Een terugkerend thema in de literatuur is dat van de waakhond. Ovidius vertelt in zijn *Fasti* dat er stenen beeldjes van de Laren staan op de stadsmuren en dat uit diezelfde steen ook beeldjes van honden zijn uitgehouwen, voor de voeten van de Laren. Hij legt uit dat zowel de Laren als de honden het huis bewaken, beiden trouw zijn aan hun meester, beiden jagen achter dieven aan en tot slot zijn ze beiden waakzaam. Het is dus niet vreemd dat de honden samen met de Laren zijn

⁷¹ CIL X 659.

⁷² CIL XIII 488.

⁷³ Toynbee, *Animals in Roman life and art*.

⁷⁴ CIL IX 5785.

afgebeeld.⁷⁵ De meest beroemde waakhond is ongetwijfeld de grote zwarte hond uit Petronius' *Satyricon*. De eerste hond in de *Satyricon* behelst geen ontmoeting met een echte hond, maar met een afbeelding van de zwarte hond. De hoofdpersoon komt bij de ingang van het huis van Trimalchio en ziet daar een bord 'Cave canem'. Hij schrikt zo erg van de bijbehorende schildering van een grote zwarte hond aan een ketting dat hij achterovervalt en bijna zijn been breekt. Omstanders lachen hem uit.⁷⁶ De hoofdpersoon is hier een soort clown en de scène is komisch bedoeld, maar tegelijkertijd is het geen onlogische reactie ten opzichte van een grote zwarte waakhond. Die boezemt angst in: een herkenbare situatie, anders zou het ook nooit zo grappig geweest zijn. Even later zien we de hond in het echt. Tijdens het banket is een jongeman een dik, lelijk schoothondje aan het volproppen met broodjes van het diner. Trimalchio besluit zijn eigen hond te laten brengen (genaamd Scylax) en introduceert hem als de beschermer van het huis en zijn bewoners. Daarna verkondigt Trimalchio dat er niemand in het huis is die meer van hem houdt dan de hond. De jongeman met het schoothondje is jaloers en hitst het kleine hondje op tegen de grote Scylax. Het kleine hondje wordt bijna aan stukken gescheurd.⁷⁷ Bij het verlaten van het huis worden de hoofdpersoon en zijn vriend opgeschrikt door de grote waakhond Scylax en vallen in de vijver. Ze weten hem af te leiden met klikjes van het banket, maar blijven op hun hoede bij het dier.⁷⁸ Met name honden aan kettingen zijn zeer waakzaam en oplettend.⁷⁹ Overigens zijn sommige honden te waakzaam en blaffen de hele nacht door, tot ergernis van enkele auteurs.⁸⁰

Honden die waakzaam zijn, worden vaak in dezelfde zin trouw genoemd: een eigenschap die tot op de dag van vandaag bij honden hoort. Zo was koning Darius bij zijn sterven verlaten door al zijn vrienden, behalve zijn 'wonderlijk trouwe hond' (*canis mira fides*). Het dier bleef aan zijn zijde tijdens zijn sterven, zoals het ook tijdens zijn leven aan zijn zijde was geweest.⁸¹ Cicero schijft hoe de weg 's nachts onveilig is, maar gelukkig had een zekere vrouw een uitstekende hond aan haar zijde!⁸² Ook de auteur Aelianus geeft vele voorbeelden van de trouw van honden, die hun baas

⁷⁵ Ovidius, *Fasti* V.133-145.

⁷⁶ Petronius, A.D. Leeman (vertaler), *Satyricon* (Amsterdam: Salamander Klassiek 2004) 29.

⁷⁷ *Ibid.*, 64.

⁷⁸ *Ibid.*, 72.

⁷⁹ Seneca Senior, *Controversiae* 12.

⁸⁰ Juvenalis, *Satiren* 6.415-418; Tibullus, *Elegieën* I.32.

⁸¹ Quintus Curtius, *De geschiedenis van Alexander de Grotet* V. LCL 368: 428-429.

⁸² Cicero, *Epistulae ad Quintem fratrem* 27.7.

blijven beschermen ook al is hij overleden, of zich niet laten verleiden door de trucs van dieven.⁸³ Maar honden zijn niet alleen als bewakers geschikt. Volgens Cicero zijn honden door de natuur ontworpen als jagers.⁸⁴ Er is een speciaal woord voor het zachte gepiep dat een hond maakt als hij het spoor van wilde dieren heeft gevonden (*nictii*). Ene Festus vertelt dit aan zijn leger bij wijze van motivatiespeech.⁸⁵ Andere verhalen roemen de vasthoudendheid van de jachthond, zoals een hond die een leeuw velt en zelf ook dodelijk gewond is, maar zijn tanden in het vlees van de stervende leeuw blijft houden.⁸⁶

Tot nu toe heb ik bronnen besproken die de kwaliteiten van honden prijzen. Maar ongeveer een derde van de literaire fragmenten die over honden gaat, is negatief ten opzichte van honden. Zo vertelt Horatius over een man wiens bijnaam ‘Hond’ zeer passend is: want hij eet allerlei vieze dingen.⁸⁷ Ook is “slagershond” een scheldwoord, zowel Varro als Lucilius beschrijven mensen als ‘afgrijselijke slagershonden.’⁸⁸ Martialis is erg creatief met het gebruik van honden in zijn epigrammen.

*“Os et labra tibi lingit, Manneia, catellus:
non miror, merdas si libet esse cani.”⁸⁹*

Vrij vertaald: “Je schoothond likt je gezicht en lippen, Manneia:
Geen wonder, dat hij graag poep eet.”

Martialis heeft ook een gedicht geschreven over Issa, het hondje van zijn vriend Publius. Op het oog is dit een ode aan het dier, hoe geweldig lief en braaf ze is. Maar dan blijkt dat Publius opscheept over zijn hond en Martialis het dier niet in het geschetste beeld herkent.⁹⁰ Het lijkt dus een lief gedicht te zijn over een schoothond, maar dat is dus niet zo.

⁸³ Aelianus, *De Natura Animalum* VI.62; Ibid., VII.13; Ibid., VII.29; Ibid., VII.38; Ibid., VII.40; Ibid., VII.10.

⁸⁴ Cicero, *De Finibus* II.XIII 40.

⁸⁵ Ennius, *Annales* 339–341.

⁸⁶ Quintus Curtius, *De geschiedenis van Alexander de Grote* IX.32-34.

⁸⁷ Horatius, *Satiren II* 55–60.

⁸⁸ Lucilius, *Fragmenten LCL* 329 1175; Varro, *De Lingua Latina* VII.32.

⁸⁹ Martialis, *Epigrammen* I.83.

⁹⁰ Ibid., nr. 109.

Verder worden honden veel genoemd in opsommingen van vieze dingen.⁹¹ Horatius noemt iemand een “vieze hond” (*canis immundus*), in een toneelstuk zegt ene Ballio dat hij Pseudolus evenzeer vertrouwt als een zwerfhond op lamsingewanden gebonden,⁹² in een satire wordt een personage omschreven als een ‘vreselijke slagershond’ (*laniorum immanis canes*)⁹³ en Seneca vertelt van ‘deze hond van een slaaf’ die gestraft moet worden.⁹⁴ Een man die een ander aanvalt doet dit ‘zoals een dolle hond’ (*canina rabie*).⁹⁵ Een ongunstige dobbelworp, waarbij alleen maar enen worden gegooid, heet een ‘hond’ (*canis*). Als dit wordt gegooid, dient er een denarius ingelegd te worden. Als de Venus wordt gegooid (vergelijkbaar met een grote straat in yahtzee, 1 tot en met 6 geworpen), mag diegene de pot hebben.⁹⁶ Verreweg het grootste gedeelte aan negatieve verhalen over honden komt uit fabels, met name die van Avianus en Phaedrus. Avianus heeft twee fabels over honden waarin de hond zich zeer arrogant gedraagt ten opzichte van andere dieren. Dit doet hij, omdat hij door mensen wordt gevoed en verzorgd.⁹⁷ Phaedrus gooit het over een andere boeg: hij beschrijft in enkele fabels de gulzigheid van honden (en de domheid).⁹⁸ Een hond draagt een stuk vlees over een rivier, denkt in zijn weerspiegeling een andere hond met vlees te zien, probeert dat vlees af te pakken en verliest daardoor zijn eten in het water. In het andere verhaal sterft de hond uiteindelijk de hongerdood. Maar Phaedrus heeft ook een positieve fabel over honden waarin hij hun trouwheid beschrijft.⁹⁹ De plaats van de hond in de mensenwereld is duidelijk, althans volgens Lucretius: de hond, intelligent, met een goed hart en zijnde een lichte slaper, is toevertrouwd aan de bescherming van de mens.¹⁰⁰ En een hond is een onderdeel van een goed huishouden dat niet armoedig is.¹⁰¹ En ook Aelianus meent dat iedereen op zijn minst een hond nodig heeft, zeker als je geen slaaf kunt veroorloven.¹⁰²

⁹¹ Ibid., I.92; Ibid., III.55; Ibid., VI.93; Minucius Felix, *Octavius* IX.6-7.

⁹² Plautus, *Pseudolus* vv. 319.

⁹³ Lucilius, *Satiren* fragment 1175.

⁹⁴ Seneca, *De Ira* 12.7.

⁹⁵ Velleius Paterculus, *Historia Romana* LXIV.

⁹⁶ Suetonius, *Vita Divi Augusti* LXXI.

⁹⁷ Avianus, *Fabels* VII en XXXVII.

⁹⁸ Phaedrus, *Fabels* I.4 en I.27.

⁹⁹ Ibid., 1.23.

¹⁰⁰ Lucretius, *De Rerum Natura* 860–870.

¹⁰¹ Martialis, *Epigrammen*, IV.32.

¹⁰² Aelianus, *Over de natuur van dieren* VI.10.i.

1.3 Tussenconclusie

De besproken leerdichten over het fokken en opvoeden van honden benaderen het geheel op instrumentele wijze: hoe kies je de beste ouders uit, hoe kies je de beste pup uit, of wat voer je hem. Belangrijk is een opmerking van Grattius, die zegt dat het dier geen luxe mag kennen, want dat is funest voor de discipline van het dier en zo zal hij een weke zwakkeling worden. Het lijkt erop dat het Romeinse ideaal van *virtus* ook op honden wordt geprojecteerd, in ieder geval in de leerdichten. *Virtus* is de Romeinse deugd, die onder andere behoedzaamheid (*prudentia*), rechtvaardigheid (*iustitia*), zelfbeheersing (*temperantia*) en moed (*fortitudo*) behelst. Nu is nergens in de bronnen een hond omschreven als het hebben van *virtus* en ik denk niet dat dat ooit gebeurd is, aangezien *virtus* een deugd is gereserveerd voor volwassen, mannelijke Romeinse burgers. Een goede slaaf of vrijgelatene kan nooit *virtus* als kwaliteit hebben, maar wel *fides*.¹⁰³ *Fides* laat zich letterlijk vertalen als ‘trouwheid’ en zo zien we ook regelmatig honden omschreven worden. Trouwheid en waakzaamheid zijn zeker bij waakhonden twee essentiële eigenschappen. In een wereld waarin het ’s nachts compleet donker is en - net als nu - inbrekers, dieven of erger actief zijn, maar niet echt een politiemacht aanwezig is, is het voor je eigen (gevoel van) veiligheid en gemoedsrust belangrijk om een alerte en betrouwbare waakhond te hebben.

Dit wil niet zeggen dat de hond er louter voor de veiligheid van de mens is. In inscripties lezen we dat honden in de Romeinse wereld ongeveer hetzelfde gedrag vertonen als tegenwoordig, zoals bedelen, kwispelen, likken en op schoot zitten. De eigenaar beleeft zeker plezier aan het beestje en laat dit zelfs vereeuwigen in een epitaaf. Honden kunnen een statussymbool zijn, zoals de Gallische Margarita of de grote zwarte hond van Trimalchio. Grote, dure, marmeren grafstenen voor een chique jachthond uit Gallië zijn onderdeel van *conspicuous consumption*. Waar de aristocratische schrijvers zich vooral bezighouden met de beschrijving van honden, ziet het er niet naar uit dat honden alleen door de elite gehouden worden. In de literatuur wordt vooral lacherig gedaan over mensen die erg knuffeling zijn met hun kleine hondjes: verhalen hierover komen vooral uit satiren of komedies. Kleine hondjes zijn vooral bedoeld voor kleine kinderen. Nergens wordt overigens het bestaan van dierenasielen of adoptie van straathonden vermeld. Het zou best

¹⁰³ Myles McDonnell, *Roman manliness. Virtus and the Roman Republic* (Cambridge: Cambridge University Press 2006) 160.

kunnen dat mensen een hond houden die is aan komen lopen, maar er lijkt geen sprake te zijn van een dergelijk instituut als een dierenasiel.

De negatieve connotaties bij het woord 'hond' zijn gulzigheid en arrogantie. Die gulzigheid is het tegenovergestelde van *temperantia* en ook arrogantie is iets wat absoluut niet bij de ideale, deugdelijke Romeinse moraal hoort. Die arrogantie zouden honden hebben omdat zij doorhebben dat zij boven andere dieren staan, omdat ze zo worden behandeld door mensen. Dit idee komt weliswaar uit een fabel, maar tegelijkertijd is hier wel sprake van projectie. Als iemand (een mens) een voorkeursbehandeling krijgt, gaat hij naast zijn schoenen lopen. Dat honden hiervan worden beticht, vertelt ons meer over de menselijke aversie tegen favoritisme en de gevolgen ervan voor de persoonlijkheid van de bevoorrechte persoon, dan het daadwerkelijke gedrag van een hond.

De hond wordt geselecteerd op kracht en gezondheid. De moderne interpretatie van rashonden is totaal niet aan de orde, waarin bepaalde uiterlijke kenmerken in extremis worden doorgefokt, zonder rekening te houden met de gevolgen voor de gezondheid van het dier zelf. Romeinen kiezen hun hond op basis van bepaalde kenmerken, zoals een kleine hond voor kinderen, een grote voor bewaking, een witte om schapen te hoeden en een snelle voor de jacht. Een veel praktischere benadering, dan de huidige genetische en esthetische nadruk. De hond is er voor de Romein, of het nu om bewaken, jagen, plezier of status gaat. De hond krijgt pap, een mandje, training en speelgoed. De mens selecteert de beste ouders, de beste pup en voedt hem op met een bepaald doel voor het dienen van de mens in gedachten.

Hoofdstuk 2

Tussen mens en dier in

*'I saw a werewolf with a Chinese menu in his hand
Walking through the streets of SoHo in the rain
He was looking for the place called Lee Ho Fook's
To get a big dish of beef chow mein*

*I saw a werewolf drinkin' a piña colada at Trader Vic's
His hair was perfect*

*Hun, I'd like to meet his tailor
Ab-hooo, werewolves of London'¹⁰⁴*

Dit hoofdstuk gaat over wezens die tussen mens en hond(achtige) in zitten. Denk hierbij aan weerwolven, 'weershonden' (ook wel bekend als cynocefalen) en monsters die (onder andere) iets van mens en hond in zich hebben. Naast deze mythologische schepsels zullen ook vreemde wezens uit reisverhalen zoals die van Herodotus aan bod komen. Dit soort verhalen toont natuurlijk een andere vorm van relaties tussen mens en dier dan die in het vorige hoofdstuk zijn beschreven. Daar ging het om 'echte' relaties, hoe honden en Romeinen in de praktijk met elkaar omgaan. Maar deze verzonnen verhalen zeggen ook iets over hoe mensen tegenover de hond staan en erover denken. Gilhus noemt dit *imagined relationships*.¹⁰⁵ Deze *imagined relationships* gaan er uiteraard wel van uit dat mythen en religie verzonnen zijn door mensen, in dit geval met name door Grieken. Het komende hoofdstuk bevat veel Griekse bronnen, ondanks dat deze scriptie over Romeinen gaat, maar de Griekse verhalen zijn bepalend en beïnvloedend voor de Romeinen. In deze uitingen van mythe en fantasie worden dieren in de menselijke sfeer

¹⁰⁴ Warren Zevon, *Werewolves of Londotn*. Exitable Boy (Asylum Records 1978).

¹⁰⁵ Ingvild Sælid Gilhus, *Animals, Gods and Humans: Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas* (Londen en New York: Routledge 2006) 78.

getrokken. Ze krijgen soms menselijke eigenschappen, of mensen krijgen dierlijke eigenschappen. De grens tussen mens en dier vervaagt hier. Welke verhalen gaan er rond over hybriden tussen mens en hond? Waarom veranderen mensen in honden? En wat vertellen deze verhalen ons over de Romeinse cultuur en ideeën over mens-zijn?

Het eerste gedeelte van dit hoofdstuk zal gaan over metamorfose: mensen die (gedeeltelijk) in dieren veranderen. Het tweede gedeelte over stase: hybride vormen van hond en mens die zo geboren zijn en zo de rest van hun leven blijven. Bij metamorfose zal menigeen denken aan het magnum opus van Ovidius. Een tweede gedachte gaat wellicht uit naar de roman van Apuleius en zijn gouden ezel. Deze twee werken zullen zeker aan bod komen, maar dit zijn de beroemde uitwerkingen van een al veel ouder thema.¹⁰⁶ Ook minder bekende bronnen zullen hier onderzocht worden.

2.1 Theorie

Een populair verhalenthema in de Oudheid is dat van de metamorfose: waarin een god of mens - al dan niet onvrijwillig - in een dier, boom of zelfs natuurkundig verschijnsel wordt veranderd (denk hierbij bijvoorbeeld aan de verhalen over Echo, Narcissus en Daphne). Zeus is een van de goden die zichzelf regelmatig in een dier verandert - meestal om een vrouw te kunnen versieren. Denk bijvoorbeeld aan de mythes van Europa en de stier of Leda en de zwaan. Het verhaal van Actaeon, de jager die door de toorn van Artemis door zijn eigen honden wordt verslonden, is al minstens sinds de zesde eeuw voor Christus bekend. Wel verandert dit verhaal door de tijd heen. Eerst had hij een hertenvel om, in latere representaties van het verhaal groeide er een gewei op zijn hoofd en hij wordt mettertijd steeds meer in een 'echt' hert veranderd.¹⁰⁷ Nog ouder zijn de verhalen uit de Odyssee. Denk bijvoorbeeld aan de episode bij de toveres Circe die de makers van Odysseus in varkens verandert.

Ons woord metamorfose komt van het Griekse μεταμόρφωσις. Μετα betekent (onder andere) 'verandering' en μορφή 'vorm'. Deze vormverandering gebeurt op verschillende manieren. Goden kunnen naar believen andere gedaantes aannemen (de zogenaamde *allophanie*), maar zij

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Chiara Thumiger, 'Metamorphosis. Humans into Animals', in: Gordon Lindsay Campbell, *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life* (Oxford: Oxford University Press 2014) 384-413, aldaar 392-393.

kunnen ook stervelingen straffen door hen in iets anders te veranderen. Dan zijn er ook nog verhalen waarin stervelingen zelf, al dan niet met behulp van toverdrankjes of kruiden, in een dier kunnen transformeren. Tot slot is er nog het verhaal van Circe de tovenares. Onduidelijk is nog steeds of zij ook een godin is, of gewoon een magiër op een eiland. Hoe dan ook bezit zij de kracht om mensen in dieren te veranderen.¹⁰⁸ De metamorfose in een niet-levend iets, zoals een boom of een steen, staat in de verhalen gelijk aan de dood. Maar bij de verandering in een dier gaat de menselijke ziel mee, die zich bewust is van het heden, zijn verleden en maakt deze de (traumatische) verandering in iets niet-menselijks mee. Die ziel van de getransformeerde blijft bewust en menselijk.¹⁰⁹ In het verhaal van Apuleius en de Gouden Ezel, dat vanuit de eerste persoon is geschreven, vertelt het volgende over zo'n bewuste transformatie.

“Mijn haren verdikten zich tot stekels, mijn soepele huidje werd een hard stug vel, aan mijn handpalmen verdween wat telbaar was en trokken de vingers samen tot één hoef, en onderaan mijn ruggengraat verscheen een flinke staart. Een enorm gezicht kreeg ik, een brede bek, wijdopen neusgaten en lippen die hingen. Zo verging het ook mijn oren, die met tomeloze groeischeuten ruigharig werden. Voor mijn ellendige metamorfose zag ik maar één troost: ik kon Loesje misschien niet langer vasthouden, maar mijn deel nam toe in omvang.

Ik wist mij geen raad.”¹¹⁰

Metamorfoseverhalen bestaan over het algemeen uit antithesen: de tegenstellingen van verandering en continuïteit en het lichaam versus de ziel. Met name Ovidius, de *gamechanger* in het genre van de metamorfose, laat vaak zien hoe mensen eigenlijk al voor de daadwerlijke transformatie in een dier zijn veranderd qua karakter en gedrag: de vormverandering is dan de laatste, logische fase. Bij dit soort verhalen worden verschillende categorieën (mens en dier), die in principe niet overlappen, juist wel samengevoegd. Grenzen worden overschreden: zaken die normaliter gescheiden zijn worden nu verenigd. Overigens wordt er één grens nooit overschreden: goden kunnen in alles veranderen al naar gelang hun stemming, mensen kunnen in allerlei zaken veranderen, maar er

¹⁰⁸ Ibid., 395–396.

¹⁰⁹ Ibid., 384–385.

¹¹⁰ Vincent Hunink, *Apuleius. De gouden ezel. Metamorfozen* (Amsterdam: Athenaeum 2012) 81.

bestaan geen verhalen waarin dieren in mensen veranderen. Gilhus verklaart dit aan de hand van Plato. In diens *Phaedrus* staat een passage waarin wordt verteld dat een ziel die eens menselijk is geweest, in allerlei lichamen terecht kan komen, maar een ziel die nooit menselijk is geweest, kan nooit in een menselijk lichaam komen.¹¹¹ In sommige verhalen zijn de hoofdpersonen meer dier dan mens, zoals in de mythe van koning Lycaon. De volgende sectie zal gaan over mensen die in hondachtigen veranderen, waaronder koning Lycaon.

2.2 Weerwolven

Een van de eerste weerwolfverhalen ooit opgeschreven staat in het Gilgamesj-epos (± 2000 voor Christus), waarin de liefdesgodin Ishtar een herder verandert in een wolf.¹¹² Na Gilgamesj zijn er bijna geen literaire referenties naar weerwolven tot de Grieken en de Romeinen. Uit de Oudheid zijn er drie weerwolven overgeleverd: koning Lycaon, de soldaat van Petronius en de herder Moeris. Daarnaast gaan er nog verhalen rond over enkele andere personen: de vrijers van Theophane, de Arcadische familie Anthus en de bokser Daemenetus. Weerwolven worden door Smith verdeeld in twee types: vrijwillig (*constitutional*) en onvrijwillig.¹¹³ Een vrijwillige weerwolf heeft de wolf in zichzelf zitten, ook in zijn menselijke gedaante. Daarom is hij ook de meest angstaanjagende: een wolf vermomd als mens, waar de wolf elk moment naar buiten kan komen en de mensen om hem heen kan aanvallen. Een onvrijwillige weerwolf wordt door een externe factor in een wolf veranderd, bijvoorbeeld door een vloek of een spreuk. Vaak blijft hij een specifieke periode een wolf (denk aan de volle maan), of moet hij aan bepaalde voorwaarden voldoen voor hij weer terug in een mens veranderd kan worden.¹¹⁴ De weerwolf in het Gilgamesj-epos is een voorbeeld van een onvrijwillige weerwolf: hij wordt door de godin in eentje veranderd. De theorie van Smith en haar tweedeling van vrijwillige en onvrijwillige weerwolven is gebaseerd op weerwolfverhalen uit de Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd. De vraag is of deze duidelijke scheiding ook toepasbaar is op de weerwolven van de Oudheid.

¹¹¹ Gilhus, *Animals, Gods and Humans*, 82.

¹¹² N.K. Sanders vertaler, *Gilgamesj-epos 3* <<http://www.aina.org/books/eog/eog.pdf>> [geraadpleegd 3 november 2017].

¹¹³ Kirby Flower Smith, 'An Historical Study of the Werwolf in Literature', *PMLA* 9 (1894) 1–42, aldaar 5.

¹¹⁴ *Ibid.*, 8.

2.2.1 Lycaon

De mythe van Lycaon is een van de oudste weerwolfverhalen van de Grieken en Romeinen. In de achtste eeuw voor Christus vertelt Hesiodus het verhaal als volgt: wanneer Zeus de dochter van Lycaon, Callisto, heeft verleid, nodigt Lycaon hem uit voor een banket. Hij serveert als hoofdgerecht de baby van Zeus en Callisto. Zeus heeft dit door en verandert Lycaon voor straf in een wolf.¹¹⁵ Pausanias vertelt een uitgebreidere achtergrond bij deze Lycaon. Hij was de zoon van Pelasgos en stichtte de eerste stad, Lycosura, op de berg Lycaeus, gaf Zeus de achternaam Lykaios en begon de traditie van de Lycaische Spelen. Lycaon bracht een baby naar het altaar van Zeus Lykaios en offerde het aan de god. Direct na het offer veranderde hij in een wolf. Daarnaast heeft Pausanias ook nog het verhaal gehoord dat de verandering niet permanent was: als Lycaon als wolf negen jaar lang geen mensenvlees at, kon hij weer mens worden. Als hij wel mensenvlees eet, dan blijft hij voor altijd een wolf.¹¹⁶ In een andere versie van het verhaal heeft Lycaon bij verschillende vrouwen vijftig zonen, die allen zeer trots en goddeloos zijn.¹¹⁷ Als Zeus bij hen aan tafel zit, willen de zonen testen of hij wel echt een god is en mengen menselijk vlees met het andere vlees en schotelen dat Zeus voor. Zeus gooit in zijn woede de tafel omver en doodt de zoons van Lycaon met een bliksemschicht en verandert de vader in een wolf.¹¹⁸ In weer een andere versie is het Lycaon zelf die Zeus probeert te testen en zijn eigen kind offert, Arcas¹¹⁹ of Nyctimus¹²⁰. In alle versies gaat het om kannibalisme, het testen van de goden en hun straf; het veranderen in een wolf.

Forbes Irving interpreteert de rol van Lycaon in deze verhalen als die van stichter en maker van de huidige menselijke cultuur. Lycaons misdaad is verbonden aan zowel goden als dieren.¹²¹ De rol van de god is die van slachtoffer, of Lycaon nu een wijze koning is en de misdaad door zijn zonen wordt begaan, of dat hij zelf een vijand van de god is. De familie van Lycaon is een van de

¹¹⁵ Hesiodus, *Astronomica* Fragment 3.

¹¹⁶ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland* 8.2.1-6.

¹¹⁷ Pseudo-Appolodorus, *Bibliotheek* 3.8.1-2.

¹¹⁸ Pseudo-Hyginus, *Fabels* 176.

¹¹⁹ Hesiodus, *Astronomica*, Fragment 3.

¹²⁰ Lycophron, *Alexandra* 479.

¹²¹ P.M.C. Forbes Irving, *Metamorphoses in Greek myths* (Oxford: Clarendon Press 1990) 91.

eerste beschaafde families – Lycaons zoon Arcas zou het telen van graan hebben uitgevonden.¹²² Daarnaast zijn hij en zijn zonen verbonden met reuzen en primitief geweld.¹²³ De verhalen rondom Lycaon spelen zich af in de periode waarin de mensen van de goden worden gescheiden: zij zijn de laatste mensen die nog samen met de goden aan het banket zitten. Een oude tijd, waar samen met Lycaon een einde aan komt. Lycaon wordt in een wolf veranderd: hij gaat van koning, beschermer van het volk, naar wolf, vijand van het volk. Lycaon was de bouwer van de eerste stad, de eerste die een grens tussen de wildernis en de beschaving maakte en daarna zelf de grens oversteekt van beschaafd (menselijk) naar wild (dierlijk).¹²⁴

Ovidius vertelt zijn eigen variant op het oude verhaal van Lycaon, dat Forbes Irving overigens niet heel interessant vindt: hij noemt het *too simplified and he becomes simply an outrageous villain*.¹²⁵ Maar Ovidius gaat juist veel dieper in op het karakter van Lycaon zelf. Daarnaast is de metamorfose van de koning de eerste duidelijke beschrijving van hoe deze man een wolf wordt. In de *Metamorfosen* beschrijft Ovidius de schepping van de wereld en de verschillende era's daarna. In elke era wordt de mens steeds oorlogszuchtiger en corrupter. In de IJzertijd komen we Lycaon tegen, de tijd waarin de mens Zeus niet meer vreest. Lycaon betwijfelt de goddelijkheid van Zeus en voert hem het vlees van een Molossische krijgsgevangene. Zeus heeft dit natuurlijk door en straft Lycaon door hem in een wolf te veranderen.

“Zelf vlucht hij [Lycaon] weg in doodsangst. Verderop, in stille velden,
jankt hij het uit en tracht te roepen – tevergeefs. Zijn mond
verklankt zijn eigen bloeddorst en hij richt zijn oude moordlust
voortaan op dieren in het veld en smult nog steeds van bloed.
Zijn kleren worden vacht, armen en benen worden poten;
hij wordt een wolf, maar toont nog tekens van zijn oude staat:
dezelfde kleur bruingrijs, dezelfde wreedheid in zijn trekken,
de ogen lichten even fel, hij toont nog even woest...¹²⁶

¹²² Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 8.2.1.

¹²³ Lycophron, *Alexandra*, 481.

¹²⁴ Forbes Irving, *Metamorphoses in Greek myths*, 94.

¹²⁵ *Ibid.*, 95.

¹²⁶ Ovidius, M. D'Hane-Scheltema (vertaler), *Metamorfosen* (Amsterdam: Athenaeum 2013) 1.232-239.

Ovidius benadrukt hier de continuïteit van Lycaon: zijn metamorfose is niet iets nieuws, vreemds en tijdelijks, maar eerder een soort laatste evolutie van zijn karakter: hij ziet er nu uit zoals hij vanbinnen altijd al geweest is, geworden wie hij al die tijd al was.¹²⁷ Viarre interpreteert zijn straf als een intensere versie van zichzelf worden: iets wat zich altijd al gedeeltelijk, toen hij mens was, manifesteerde, maar eenmaal als wolf is er niets meer dan de wreedheid en haat over.¹²⁸ Hij is een grens overgegaan, van mens naar dier, op het moment dat hij aan kannibalisme meedeed. Hij wordt daarom ook veroordeeld tot het kannibalisme waar hij Zeus toe probeerde te verleiden.¹²⁹ Lycaons metamorfose gaat over grenzen overschrijden: hij poogde een god te doden en vermoordde familieleden met het doel hen te serveren op een kannibalistisch banket.¹³⁰ Hij is als mens de grens van het menselijke overgestoken en daardoor dier geworden. In de oudere verhalen is hij juist de stichter van de eerste stad en daardoor ook een maker van grenzen; waarna hij zelf als het ware tussen wildernis en beschaving inzit. Pausanias gelooft de geschiedenis van Lycaon en zijn transformatie, want het verhaal is al heel oud en wordt nog steeds verteld, daarnaast vindt hij het ook geloofwaardig.¹³¹ Plinius is heel wat sceptischer, dit komt verderop aan bod.

Wat betreft de theorie van Smith en de vrijwillige en de onvrijwillige weerwolf: Lycaon lijkt op het eerste gezicht een onvrijwillige weerwolf. Hij wordt voor straf in eentje veranderd. Volgens sommige verhalen moet hij aan bepaalde voorwaarden voldoen om weer mens te kunnen worden. Aan de andere kant zit het wolfachtige in hemzelf: hij is zeker geen onschuldig slachtoffer, maar door zijn kannibalisme is hij al beestachtig. Hij is een wolf en Zeus geeft hem als het ware het laatste zetje door hem ook in zijn uiterlijk wolf te laten zijn. Het verhaal van Lycaon past in ieder geval niet goed in het schema van Smith.

¹²⁷ Leonard Barkan, *The gods made flesh: metamorphosis and the pursuit of Paganism* (New Haven: Yale University Press 1986) 25.

¹²⁸ Simone Viarre, *L'image et la pensée dans les Métamorphoses d'Ovide. Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris, Séries Recherches, Tome 22* (Parijs: Presses Universitaires de France 1964) 360.

¹²⁹ Leslie Sconduto, *Metamorphoses of the werewolf. A literary study from Antiquity through the Renaissance* (Jefferson, North Carolina en London: McFarland & Company, Inc., Publishers 2008) 10.

¹³⁰ C.W. Bynum, *Metamorphosis and identity* (New York: Zone Books 2001) 169.

¹³¹ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 6.2.4.

2.2.2 Moeris

Drieduizend jaar na het Gilgamesj-epos schrijft Vergilius in 37 voor Christus het verhaal van de herder-tovenaar Moeris op. Dit personage komt alleen voor in de *Bucolica*. Het is een zeer kort stukje en de betreffende passage, de achtste ecloga, bestaat uit twee delen. Het eerste deel gaat over de zangen van twee herders, Damon en Alphisibeus. Damons geliefde Nisa heeft hem verlaten voor zijn rivaal en hij beklagt zich. Het tweede gedeelte van de ecloga gaat over bezweringen van een onbekend meisje dat met behulp van kruiden en magie haar weggelopen vriend Daphnis probeert terug te krijgen.¹³² Aan het einde van dit gedicht wordt verteld over de herder Moeris, die kruiden plukt en met behulp daarvan in een wolf kan veranderen.

“Deze kruiden en deze giftplanten, geplukt in Pontus,
gaf Meris mij (ze groeien in overvloed in Pontus);
met deze kruiden zag ik Meris zich dikwijls in een
wolf veranderen en zich in de bosschen
schuilhouden; dikwijls schimmen uit de diepten
der graven te voorschijn roepen
en rijpende oogsten van ’t eene veld naar ’t andere
overtoveren.”¹³³

De focus ligt in dit stukje niet op het feit dat Moeris een weerwolf is, maar meer over hoe krachtig deze kruiden wel niet zijn. In tegenstelling tot Lycaon, kan Moeris zichzelf transformeren: er zit geen godheid of vloek achter. Wat ook opvalt aan deze weerwolf is dat hij zichzelf verandert, zodat hij zich in het woud kan verstoppen: hij doet geen mensen kwaad. Wat wel weer *not done* is, lijkt mij, is dat hij geesten uit de tombes oproept. Moeris is an sich een ongevaarlijke wolf, maar helemaal koosjer zijn zijn praktijken ook niet: geesten oproepen is niet helemaal de bedoeling in de Oudheid. Necromantie is iets van boosaardige, corrupte of ronduit gestoorde mensen.¹³⁴

¹³² Vergilius, Marc Moonen (vertaler), *Bucolica* (Antwerpen: N.V. de Nederlandsche Boekhandel 1945) 24.

¹³³ *Ibid.*, VIII.95-99.

¹³⁴ Valerie M. Hope, *Roman death. The dying and the dead in ancient Rome* (Londen: MPG books Ltd 2009) 118.

Adam Douglas interpreteert het gedrag van Moeris als wolf die zich in het bos verstoopt als vriendelijk: hij is een sympathiek personage in de *Bucolica*. Met zijn magie helpt hij zijn vrienden en hij doet niemand kwaad.¹³⁵ Scoduto is het hier niet mee eens: deze zogenaamd vriendelijke handeling van Moeris illustreert juist zijn dubbele natuur. Vergilius wil hier niet laten zien hoe aardig hij is, maar dat hij twee kanten heeft: Moeris de tovenaar en Moeris de weerwolf, waar de weerwolf dan de ongevaarlijke kant van zijn persoon is. Moeris de tovenaar moet men juist vrezen. De passage over deze herder-weerwolf-tovenaar is doordrenkt van geweld: in het korte stukje staan allerlei negatieve woorden: gif, geesten, graf.¹³⁶ Al met al is de weerwolf niet eng, maar er hangt wel een duistere zweem om dit personage heen. En wederom is de scheiding tussen de constitutionele en onvrijwillige weerwolf problematisch. Moeris kan zichzelf in een wolf veranderen, dus op geheel vrijwillige basis, maar kan dit dankzij zijn magische kruiden. De wolf zit, voor zover wij weten, niet in zijn karakter. Waar Lycaon meer neigt naar de onvrijwillige weerwolf, neigt Moeris meer naar de vrijwillige, maar de voorwaarden die Smith hiervoor heeft beschreven komen niet overeen met de praktijk van deze wolven.

2.2.3 De soldaat

Het derde weerwolfverhaal staat in de *Satyricon* van Petronius. Een van de beroemde gedeeltes hieruit is het banket van Trimalchio, een zeer rijke, decadente en excentrieke vrijgelatene. Na het hoogtepunt van dit banket valt het een beetje stil aan tafel en Trimalchio vraagt om vermaak. De gasten beginnen elkaar griezelverhalen te vertellen over onder andere vampiers en monsters. Niceros vertelt het verhaal over de weerwolf. Dit komt tamelijk ongeloofwaardig over, maar de verteller is zelf zeer overtuigd dat het waargebeurd is. Zo doet hij ook alsof zijn relatie met de herbergierster puur platonisch is, terwijl het publiek direct doorheeft dat dit niet waar is. Het verhaal gaat als volgt: de herbergierster is getrouwd, maar op het moment dat haar man overlijdt, komt Niceros direct naar haar toe. Hij vraagt een van zijn kostgangers om met hem mee te lopen, want die man was eens sterke soldaat. Ze gaan 's morgens heel vroeg weg, bij een felle maan. Ze komen langs de grafmonumenten buiten de stad, waar de soldaat op afloopt.

¹³⁵ Adam Douglas, *The Beast Within: A History of the Werewolf* (New York: Trafalgar Square 1993) 70.

¹³⁶ Scoduto, *Metamorphoses of the werewolf. A literary study from Antiquity through the Renaissance*, 9.

“Toen ik weer naar mijn maat keek, was die zich aan het uitkleden: zijn kleren legde hij aan de kant van de weg. Mijn hart klopte in mijn keel en ik stond er voor dood bij. Hij piste een kringetje om zijn kleren heen en... veranderde ineens in een wolf. Nee ik maak geen geintjes. Ik lieg voor geen geld ter wereld. Maar wat ik zeggen wou, toen hij in een wolf veranderd was, stootte hij een gehuil uit en vluchtte de bossen in. Eerst wist ik niet waar ik blijven moest. Toen wilde ik zijn kleren oprapen, maar die waren versteend.”

Niceros gaat door naar het huis van de herbergierster, die het raar vindt dat hij zo laat nog aan de wandel is. Ze had liever gehad dat hij eerder was gekomen, want een wolf had zojuist al hun dieren aangevallen en gedood. De wolf was gevlucht, maar niet voordat een van de slaven een spies door zijn nek had gestoken. Niceros rent terug naar de plek waar de versteende kleren van de soldaat lagen, maar vindt daar alleen een plas bloed. Eenmaal thuis vindt hij daar de militair, die door een dokter behandeld wordt aan een flinke wond in zijn hals. Niceros snapt dat hij een weerwolf was (*intellexi illum versipellem*) en kan sindsdien geen hap meer door zijn keel krijgen als de soldaat in de buurt is.¹³⁷ De gasten aan tafel bij Petronius geloven allen het verhaal van Niceros, iets wat hij niet had verwacht, want hij dacht namelijk dat hij uitgelachen zou worden. Maar nu is iedereen bang. Nu is dit natuurlijk een komedie en zal het voor de lezer een komische situatie zijn, deze passage illustreert wel de groeiende interesse van het publiek in het motief van de weerwolfverhalen.¹³⁸ Daarnaast is dit verhaal in Petronius het eerste ‘ooggetuigenverslag’ van een weerwolf, waarin men bovenal bang is voor wat er gebeurt. Ook is de soldaat een zeer bloeddorstige weerwolf, die zomaar dieren op een boerderij aanvalt.

Petronius gebruikt hier het woord *versipellis*, dat in het Nederlands wordt vertaald als weerwolf. Maar ‘weerwolf’ is een hele specifieke vertaling en in deze context zeker op zijn plaats, maar letterlijk betekent het ‘pels-veranderaar’ (*versi* betekent verandering, *pellis* betekent pels). In een andere tekst wordt het gebruikt als ‘verrader’.¹³⁹ Het Engelse woord komt dichterbij in de buurt van het originele Latijn: *turncoat*. Een andere Engelse vertaling van *versipellis* is *skin-changer*. *Turncoat* en *skin-changer* hebben verschillende betekenissen, ondanks dat de woorden beide uit twee synoniemen bestaan, *turn* en *change*, *coat* en *skin*. In het Latijn is er dus een woord voor zowel

¹³⁷ Petronius, *Satyricon*, 62.

¹³⁸ Scoduto, *Metamorphoses of the werewolf. A literary study from Antiquity through the Renaissance*, 11.

¹³⁹ Hiëronymus van Stridon, *Brieven* 45.2.

verrader als ‘vachtwisselaar’. Lucilius zegt dat een *versipellis* iemand is die zich in wat dan ook kan veranderen.¹⁴⁰

En ook bij dit verhaal is de tweedeling constitutioneel of onvrijwillig onduidelijk. We weten niks over deze soldaat. Is hij vrijwillig een weerwolf, of niet? Op het oog verandert hij uit zichzelf in een wolf, maar Niceros vertelt niks meer over zijn kostganger. Is deze soldaat vervloekt, of zit er een god achter? Of kan hij het zomaar? Er is in ieder geval iets vreemds aan de hand met zijn kleren. Zonder kleren wordt hij een wolf en als Niceros op zoek gaat naar het stapeltje kleren bij de begraafplaats zijn ze weg, net als de wolf. De soldaat ligt thuis, met kleren aan, gewond op bed. Ook is het vreemd dat de kleren versteend zijn. Misschien is dat zo omdat hij deze kleren nodig heeft om weer terug te veranderen in een mens: versteende kleren zijn immers lastig mee te nemen door andere mensen. Het feit dat hij er een rondje omheen plaste is bijna alsof hij een territorium afbakt, zoals wolven en honden ook doen. Maar we weten niet of hij dat onder invloed van een spreuk doet of helemaal uit vrije wil. Opvallend is wel dat deze soldaat direct na zijn transformatie de bossen invlucht, net als Moeris. Onschuldig is hij echter niet, aangezien hij het vee op de boerderij aanvalt. Er zit wel iets van bloeddorst achter. Bovendien heeft de soldaat geen reden om te vluchten. Ook om deze situatie, net als bij Moeris, hangt weer de duistere atmosfeer van begraafplaatsen, tombes en geesten, want juist bij de grafmonumenten moet hij transformeren. Maar dat zal ongetwijfeld ook horen bij het genre griezelverhalen.

2.2.4 Theophane

Hyginus vertelt het verhaal van Theophane, de mooie dochter van ene Bisalles. Vele mannen komen naar haar hand dingen, totdat op een dag de god Neptunus haar meeneemt naar een eiland genaamd Crumissa. De andere mannen komen hierachter en komen met een schip naar het eiland gevaren. Neptunus vermomt zich als een ram, verandert Theophane in een schaap en de rest van de inwoners van Crumissa als vee. De mannen zoeken naar het meisje, vinden haar nergens en beginnen het ‘vee’ te slachten voor voedsel. Neptunus ziet dit en verandert hen in wolven, Ondertussen slaapt hij met Theophane (beiden nog steeds in de andere gedaante) en samen krijgen ze een kind, de ram met de Gulden Vlies.¹⁴¹

¹⁴⁰ Lucilius, *Satiren* 26.652.

¹⁴¹ Hyginus, *Fabels* 188.

Deze metamorfose in wolven gebeurt niet vrijwillig, maar is een afleidingsmanoeuvre van Neptunus. Maar omdat de mannen zich al enigszins als wolven gedragen, door de getransformeerde bevolking te slachten voor voedsel, verandert Neptunus hen dan ook op passende wijze. Ook hier hebben de getransformeerden al in menselijke gedaante iets dierlijks, omdat ze zo veel dieren slachten. Vrijwillig is hun metamorfose niet. Verder wordt niets verteld over de afloop op het eiland zelf, of de bevolking of de mannen op enig moment weer mens worden, of dat iedereen dier blijft en uiteindelijk sterft.

2.2.5 Overige weerwolven.

“Het is verbazingwekkend hoe ver de Griekse goedgelovigheid gaat: er is geen leugen zo schaamteloos of er is wel iemand die erin gelooft (*mirum est quo procedat Graeca credulitas: nullum tam impudens mendacium est ut teste careat*).”¹⁴² Deze zin komt uit het gedeelte over weerwolven in de *Natuurlijke Historie* van Plinius de Oudere. Het is duidelijk wat hij zelf van de weerwolfverhalen vindt, maar vermeldt tevens dat er een diepgeworteld geloof in deze wezens is, ook in Italië.¹⁴³ Dan noemt hij een voorbeeld van deze volksverhalen, oorspronkelijk opgeschreven door Evanthes.

De Arcadiërs kiezen een man uit de familie Anthus. Hij hangt zijn kleding aan een eik, zwemt een meer over en daarna verandert hij in een wolf. Dit blijft hij voor negen jaar. Als hij negen jaar lang geen mens aanraakt, kan hij terugkomen naar het meer, het weer overzwemmen, zijn kleding van de eik halen en aantrekken en verandert dan weer terug in een mens. Als mens ziet hij er negen jaar ouder uit.¹⁴⁴ Plinius vindt het belachelijk en vertelt dan nog een volksverhaal, ditmaal opgeschreven door Apollas, auteur van *Olympische overwinnaars*. De Arcadiërs offeren nog steeds mensen aan de Lycaïsche Jupiter. Daemenetus van Parrhasia (stad in Arcadië) at van de geofferde jongen en veranderde in een wolf. Hij bleef tien jaar lang een wolf, veranderde daarna terug, ging aan bokstraining doen en werd een winnaar in de Olympische Spelen.¹⁴⁵ Ook Pausanias vertelt over deze ‘weerwolfbokser’, maar zegt dat hij negen in plaats van tien jaar een wolf was. Net als Plinius gelooft Pausanias weinig van deze mythe, niet in de laatste plaats omdat in de inscriptie

¹⁴² Plinius de Oudere, *Naturalis historia* VIII.82.

¹⁴³ Ibid., VIII.80-81.

¹⁴⁴ Ibid., VIII.81-82.

¹⁴⁵ Ibid., VIII.82-83.

gewijd aan deze Daemenetus (Damarchos in het Grieks) niks staat over zijn tijd als wolf.¹⁴⁶ En iets wat zo ongewoon is, had natuurlijk wel in die inscriptie moeten staan.

Waarom de Arcadiërs in een wolf moeten veranderen, is niet duidelijk. Wel zijn er speciale rituelen voor nodig. Net als Daemenetus, die aan kannibalisme moet doen voor hij in een wolf kan veranderen. Hoe hij terug kan veranderen is niet duidelijk. De Arcadiërs doen hetzelfde ritueel, maar dan in de omgekeerde volgorde om mens te worden. Ook hier heeft het onder andere met kleding te maken, net als bij de soldatenweerwolf. Misschien omdat kleding de mens toch op een hele duidelijke, direct te herkennen wijze onderscheidt van dieren. Geen enkel dier komt zelf op het idee om een jas aan te trekken, bij mensen is het raar om zonder enige kledij rond te lopen. Het verhaal van de bokser heeft eerder parallellen met Lycaon. Hij doet aan kannibalisme, bovendien is dat wat hij eet aan Zeus Lycaon geofferd. Ook de periode van wolf-zijn komt overeen, alleen wordt bij de bokser niet de voorwaarde gesteld dat hij geen mensenvlees mag eten.

2.3 Hondvrouwen

Volgens White is de ‘weerhond’, door de eeuwen heen een veel groter thema dan de weerwolf, de lycanthroop. Het ‘wolfmanisme’ is vooral via films uit Hollywood tegenwoordig zo verweven met de hedendaagse populaire mythologie. Dat de hond-man over de hele wereld en door de eeuwen heen, populairder is geweest, komt volgens hem hoogstwaarschijnlijk door de ambigue natuur van de hond, die op de grens tussen natuur en domesticatie zit, wild en tam is, naast andere culturele en historische trends.¹⁴⁷ White zegt dat historisch gezien de hond-mens een veel grotere mythologie geniet dan de weerwolf. Zijn boek gaat echter niet alleen over de Oudheid (geen enkel boek betreffende dit onderwerp gaat louter over de Oudheid), maar over verschillende perioden over de hele wereld. In India en China zijn heel veel mythes omtrent de hondmens. In de antieke wereld heb ik twee voorbeelden kunnen vinden: Hecuba en Scylla. Beiden zijn vrouwen. De ene veranderde door middel van metamorfose van een vrouw in een hond, de ander is gedeeltelijk vrouw, gedeeltelijk zeewezen en heeft hondenkoppen rondom haar middel.

¹⁴⁶ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 6.8.2.

¹⁴⁷ David Gordon White, *Myths of the dog-man* (Chicago en Londen: University of Chicago Press 1991) 15.

2.3.1 Hecuba

Hecuba is de koningin van Troje, ook wel bekend onder haar Griekse naam Hekabe. Ik zal echter het Latijn aanhouden om verwarring met de godin Hecate te voorkomen. Hecuba is de tweede vrouw van Priamus en de moeder van onder andere de beroemde Cassandra, Hector en Paris, maar ook van Polyxena en Polydorus. Die laatste twee zijn belangrijk voor het metamorfoseverhaal van Hecuba.

Volgens de tragedie *Hecabe* van Euripides is ze als slavin meegenomen door de Grieken na de verwoesting van Troje en gebracht naar Chersonesus (aan de Zwarte Zee). Daar aangekomen ziet ze haar dochter Polyxena geofferd worden door koning Polymester en op dezelfde dag spoelt het lichaam van haar zoon Polydorus aan op het strand. Ze weet dat ook haar zoon door Polymestor is vermoord en middels een list komt ze in zijn nabijheid, vermoordt zijn twee zonen en rukt hem de ogen uit. Agamemnon geeft haar pardon voor deze misdaad. Dan hebben Polymestor en Hecuba het volgende gesprek:

“P(olymestor): Ben je blij de spot met me te drijven, duivelin?

H(ecuba): Mag ik geen vreugde voelen om mijn wraak?

P: Dat is gauw afgelopen, als het zeewater je...

H: ...in een schip naar Griekenland voert?

P: Nee, bedekt, als je uit het kraaiennest stort.

H: Wie zal mij dwingen tot zo'n sprong?

P: Je zult zelf in de scheepsmast klimmen.

H: Hoe dan? Soms met vleugels aan mijn rug?

P: Je wordt een teef met bloeddoorlopen ogen. (κύων γενήσῃ πύρσ' ἔχουσα δέρογματα)

H: Hoe weet u dat ik van gedaante verander?

P: Dat heeft de ziener Dionysos ons verteld.

[...]

H: Gaat dat in vervulling als ik leef of na mijn dood?

P: Na je dood. Je graf krijgt dan de naam...

H: ... die past bij de gedaante? Of wat wilt u zeggen?

P: Graf van de Ellendige Teef (κυνὸς σῆμα), een baken voor zeelui.

H: Dat laat me koud, zolang ik ú maar heb gestraft.”¹⁴⁸

Polymestor voorspelt dat Hecuba in een hond met bloeddoorlopen ogen verandert en via de mast van een schip zichzelf verdrinkt in zee en haar graf *kunos sema* gaat heten. Cynossema is ook daadwerkelijk een plek langs de Tracische kust bij de Hellespont, de plek die het graf zou zijn van Hecuba.¹⁴⁹ De vraag is of deze plek al bestond en er een verhaal bij de naam is verzonnen, of dat het verhaal al bestond en de plek ernaar is vernoemd. Polymestor doet een vreemde voorspelling, maar er wordt nergens uitgelegd waarom Hecuba precies in een hond moet veranderen. Polymestor is in ieder geval boos. In een ander fragment van Euripides wordt ook gerefereerd aan Hecuba. Cassandra zegt tegen Hecuba: *Ἐκάτης ἄγαλμα φωσφόρου λάων ἔση*: “Je zult een hond zijn, een pronkstuk van de fakkeldragende Hecate”.¹⁵⁰ Ook Lycophron weet ons te melden dat Hecuba na haar dood een bediende van Hecate wordt.¹⁵¹ In andere versies verdrinkt ze niet, maar wordt ze gestenigd¹⁵², in sommige varianten doet Odysseus hier ook aan mee¹⁵³, waarna haar lichaam in zee wordt gegooid. In Ovidius’ *Metamorfosen* wordt Hecuba al voor haar transformatie als een soort hond voorgesteld:

“De Thraciërs, ontsteld over het doden van hun koning,
bestoken de Trojaanse vrouw met wapens en een regen
van keien, maar zij hapt met een soort rauw gegrom naar alles
wat op haar afkomt, en terwijl haar mond nog woorden tracht
te vormen, jankt ze luid! –De plek bestaat nog, door dit voorval
spreekt men van Hondengraf, want Hecuba is daar nog lang
denkend aan vroeger leed, droef blijven janken door de velden
van Thracië. Haar lot heeft niet alleen het volk van Troje
geroerd, maar ook de Griekse vijand, ja zelfs alle goden

¹⁴⁸ Euripides, Gerard Koolschijn (vertaler), ‘Hecuba’, in: *Euripides: Verzameld werk I. Alkestis - Medea - De kinderen van Herakles - Hippolytos - Andromache - Hekabe* (Amsterdam: Athenaeum 2001), aldaar 356.

¹⁴⁹ Strabo, *Geographika* 13.1.28.

¹⁵⁰ Euripides, *Fragmenten* 968.

¹⁵¹ Lycophron, *Alexandra*, 1174.

¹⁵² *Ibid.*, 333; Ovidius, *Metamorfosen*, 13.565.

¹⁵³ Lycophron, *Alexandra*, 1174.

tot Juno toe; want zij, zuster en vrouw van Jupiter,
heeft zelf gezegd, dat Hecuba zó'n eind niet had verdiend.”¹⁵⁴

Ovidius laat hier weer zien, zoals hij bijvoorbeeld ook met de metamorfose van Lycaon doet, hoe er naast verandering ook continuïteit in de transformatie zit. Maar het verhaal van Hecuba gaat al veel langer rond, hoewel het een stuk onduidelijker is waarom zij nu precies in een hond verandert, want er is niks ‘honderigs’ aan haar karakter. Ook zit er geen god achter, noch is er sprake van een vloek. Oudere auteurs proberen het te verklaren aan de hand van haar naam, die in het Grieks maar een letter verschilt van de godin Hecate, die zelf weer wordt geassocieerd met honden.¹⁵⁵ Forbes Irving is het hier niet mee eens, omdat Hecuba zelf een bepalende rol heeft als koningin van Troje en vrouw van Priamus: daardoor is zij veel meer dan alleen maar een verwarring van namen.¹⁵⁶ Daarnaast is de *Ilias* misschien wel een van de bekendste verhalen ooit en zeker in de Oudheid: mensen zullen de godin en de koningin zeker wel uit elkaar moeten kunnen halen. Maar doordat hun namen zo op elkaar lijken, is het niet geheel ondenkbaar dat Hecuba associaties met honden oproept. De gelijkenis zal de verhalen misschien wel wederzijds beïnvloeden.

Al bij de oudste versies van het verhaal wordt de spookachtigheid van Hecuba als hond benadrukt. Ze is een wezen met enge ogen, dienaar van de koningin van de Onderwereld en spookt 's nachts rondom tombes waar ze luid spookachtig jankt. In het volgende hoofdstuk ga ik dieper in op de relaties tussen goden en honden, met veel aandacht voor Hecate. Maar er is zeker een connectie tussen Hecuba, de onderwereld en honden. Hecuba heeft onmenselijk veel geleden: haar stad is verwoest, haar kinderen een voor een vermoord en ze belandt zelf uiteindelijk in balling- en gevangenschap. Ze is nog maar half in deze wereld, ze kijkt al vooruit naar de volgende, om haar heen is alleen maar dood en verderf. Ze is geïsoleerd van de levenden: haar transformatie is misschien niet alleen een van mens naar dier, maar ook naar de wereld van de doden.

¹⁵⁴ Ovidius, *Metamorfosen*, 13.565-575.

¹⁵⁵ ‘Hekabe’, in: A. Pauly en G. Wissowa ed., *Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft* (Stuttgart: J. B. Metzler 1893).

¹⁵⁶ Forbes Irving, *Metamorphoses in Greek myths*, 208.

2.3.2 Scylla

Scylla, bekend van het duo Scylla en Charybdis, is een zeemonster die een nauwe zeestraat (Straat van Messina) onveilig maakt. Charybdis is een grote draaikolk en Scylla een monster met een vrouwenhoofd, een serpentinestaart en meerdere hondenkoppen rondom haar middel. Waarom heeft dit zeemonster hondenkoppen om haar middel? Wat hebben honden met de zee te maken, of monsters? De beroemdste passage van Scylla staat in de *Odysee*. Circe waarschuwt Odysseus voor de gevaren die voor hem liggen: de Sirenen, Scylla en Charybdis. Scylla woont in een grot, recht tegenover Charybdis, in een nauwe zeestraat.

“Daar woont Scylla, het monster, dat zo vervaarlijk kan bulderen, hoewel het vreemde ervan is, dat het toch luider niet klinkt dan het janken van een pasgeboren hondje. Maar het is ontzettend om te zien, en zelfs een god, kwam hij langs, zou er niet gaarne naar kijken. Twaalf voeten heeft ze, die er maar losjes bij schijnen te bengelen, en niet minder dan zes lang gerekte halzen, die eindigen in afzichtelijke en monsterachtige koppen. En in iedere kop heeft zij drie rijen dicht opeen staande tanden, die niets goeds beloven.”¹⁵⁷

Odysseus probeert langs dit zeemonster te varen, maar zes van de bemanningsleden worden gegrepen door de zes hoofden van Scylla. Niet alleen Odysseus, maar ook Jason en de Argonauten, Aeneas en Hercules komen in aanraking met dit monster.

Het uiterlijk en de naam van Scylla hebben enkele overeenkomsten. Een *σύνλαρος* is een heremietkreeft, *σύνλω* betekent ‘verscheuren’ en *σύνλαξ* betekent ‘hondje, puppy’. De door Homerus beschreven bungelende voeten van Scylla lijken inderdaad wel iets weg te hebben van een heremietkreeft. Heremietkreeften hebben minstens tien poten¹⁵⁸, dus het zou zo maar kunnen dat in Homerisch Griekenland heremietkreeften met twaalf poten bestonden. Ook de staart van een heremietkreeft (als hij niet in een schelp zit) lijkt op de staart van Scylla zoals te zien op onderstaande afbeeldingen.

¹⁵⁷ Homerus, Frans van Oldenburg Ermke (vertaler), *Odysee* 12.54.

¹⁵⁸ ‘hermit crab’, in: *Britannica Academic*

<<http://academic.eb.com.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/levels/collegiate/article/hermit-crab/40167>> [geraadpleegd 2 november 2017].

Skylax en het puppy-achtige gehuil is ook een logische connectie, net als ‘verscheuren’ (denk aan de makers van Odysseus die door haar worden verzwolgen). Het Latijnse gezegde *nomen est omen* is hier wel op zijn plek: Scylla ziet eruit zoals haar naam (met enig doordenken) doet vermoeden: de naam zal zeker vreemde associaties hebben opgeroepen bij de Grieken en Romeinen. Maar heet Scylla zo, omdat ze er zo uit ziet? Of is ze er zo uit gaan zien omdat ze zo heet?

In de vierde eeuw voor Christus verklaart Palaephatus (een leerling van Aristoteles) de mythe van Scylla op een rationele manier.¹⁵⁹ Volgens Palaephatus was Scylla een Tyrreëns (Etruskisch) piratenschip met die naam, dat waarschijnlijk een hond als boegbeeld had. Dit schip was bijzonder snel en Odysseus ontsnapte dankzij een snelle wind. Toen hij het verhaal vertelde, vormde de mythe zich.¹⁶⁰ Heraclitus heeft in de tweede eeuw voor Christus een andere verklaring. Scylla was een prostituee op een eiland, die passerende zeemannen ‘verscheurde’. Haar gezelschap bestond uit gulzige, hondachtige mensen.¹⁶¹ Scylla’s verhaal is dus een van de vele mythen die men al vroeg op rationele wijze probeert te verklaren.

In de *Metamorfosen* van Ovidius wordt het achtergrondverhaal verteld van Scylla. Zij was eens een nimf. De zeegod Glaucus ziet haar en is meteen verliefd, maar wordt helaas voor hem door haar afgewezen. Dan gaat hij naar het toverhuis van Circe om liefdeskruiden te halen. Als hij het verhaal aan Circe vertelt, verklaart Circe haar eigen liefde aan Glaucus. Glaucus wijst haar – enigszins grof – af. Dan vraagt hij nogmaals om de toverkruiden, die Circe dan toch maakt. Ze

¹⁵⁹ Marianne Govers Hopman, *Scylla. Myth, Metaphor, Paradox*. (Cambridge: Cambridge University Press 2012) 182–183.

¹⁶⁰ Palaephatus, *Ongelofelijke zaken* 20.

¹⁶¹ Heraclitus de Paradoxografer, *Over ongelofelijke verhalen* 2.

doet het kruidenmengsel in de baai waar Scylla vaak baadt. Du moment dat Scylla tot haar middel in het water staat, wordt haar onderlichaam veranderd in een soort blaffende monsters. Uit jaloezie heeft Circe haar in een afzichtelijk monster veranderd. Scylla probeert op haar beurt wraak te nemen op Circe door Odysseus aan te vallen.¹⁶² Andere mythen rondom Scylla vertellen dat Scylla altijd al een monster is geweest, geboren uit een monsterlijke familie. Onduidelijk is wie precies haar familie is. Als moeder is de meest genoemde optie Krataiis.¹⁶³ Krataiis is een bijnaam, ‘van de rotsen’, van het zeemonster Keto (zelf weer de dochter van Gaia en Pontos, Aarde en Zee). Keto is ook de moeder van onder andere de Gorgonen.¹⁶⁴ Maar zeker interessant is dat Keto wordt geassocieerd (of verward) met Hecate. Hecate de onderwereldgodin die zelf weer sterk verbonden is met honden. Dit komt verder ter sprake in het derde hoofdstuk. In een andere variant is Scylla de dochter van Typhoeus, de verslagen stormtitaan. Typhoeus heeft een mannenbovenlichaam en als benen twee serpentes. Daarnaast is hij de vader van Cerberus en Orthrus, de hellehonden.¹⁶⁵

Terugkerend op de vraag waarom een zeemonster nu eigenlijk hondenkoppen rondom haar middel heeft. ‘Gewoon omdat het eng is’ is geen hele wetenschappelijke verklaring. Hopman zoekt het verband in de drie elementen van Scylla; hond, jonge vrouw (*παρθενος*) en zee, met behulp van de Oudgriekse concepten van deze drie woorden. Het komt erop neer dat het wezen Scylla ongetemd en niet-gedomesticeerd is.¹⁶⁶ De hond is gedomesticeerd (de waakhond en de jachthond in Griekenland), maar tegelijkertijd ook potentieel gevaarlijk en gelinkt aan de onderwereld. Er zijn veel Griekse verhalen bekend waarin honden zich tegen hun meester keren, zoals de eerdergenoemde Actaeon. Honden zijn beesten, wel beesten die zeer dicht bij de mensen staan, maar uiteindelijk altijd onvoorspelbaar. Het idee van domesticatie slaat ook op de *parthenoi*. Jonge, ongehuwde meisjes worden vaak met wilde dieren vergeleken en het huwelijk wordt weer geassocieerd met het ‘temmen’ van de jonge vrouw.¹⁶⁷ Tot slot bestaan er ook analogieën tussen de zee en het temmen van dieren: schepen zijn als strijdwapens, waarbij de zee als een soort paard fungeert. Over bijvoorbeeld de brug van Xerxes over de Hellespont wordt gezegd dat hij met de

¹⁶² Ovidius, *Metamorfosen*, XIII.904-968; XIV 1-74.

¹⁶³ Homerus, *Odyssee*, 12.125; Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, 3.73.

¹⁶⁴ Hesiodus, *Geboorte van de goden* 270.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 306.

¹⁶⁶ Govers Hopman, *Scylla*, 156.

¹⁶⁷ Claude Calame, *Les choeurs de jeunes filles en Grèce archaïque* (Rome: Roma Edizioni dell’Ateneo & Bizzarri 1977) 411–420.

brug de zee inspande (zoals een paard).¹⁶⁸ Dus ook de zee is iets ‘dierlijks’ en wilds. Deze drie ‘onderdelen’ van Scylla hebben dus een gemene deler: de tegenstelling tussen wildheid en domesticatie, precies wat een hond ook heeft. Met deze conceptuele benadering van Hopman in combinatie met de etymologie van Scylla, is het feit dat een zeemonster hondenkoppen heeft, minder raar dan het op het eerste gezicht lijkt.

2.4 Hondmensen

Ook gaan er in de Oudheid verhalen rond over volkeren die deels mens en deels hond zijn. Er bestaan verschillende benamingen voor deze menssoorten: *Hemicynēs* (halfhonden)¹⁶⁹, *Cynocephaloi* (hondskoppen)¹⁷⁰, *Cynamolgi* (hondenmelkers)¹⁷¹ en *Cynoprosopi* (hondsgezichten)¹⁷². De *Hemicynēs* lijken volgens de fragmenten van Hesiodus een eigen land te hebben ergens in Afrika, in de buurt van de *Macrocephaloi* (mensen met extreem grote hoofden) en Pygmeëen (die wel echt bestaan). De auteur Strabo, die dit stuk heeft geschreven in zijn *Geographika*, is zelf overigens sceptisch over het bestaan van dit hond-mensvolk.¹⁷³ Plinius is heel duidelijk: hij begint het stuk over de *Cynamolgi* met ‘*dein fabulos*’: ‘en dan nu de verzonden verhalen’, waarna hij vertelt over het westen van Ethiopië, waar de hondenmelkers wonen die hondskoppen hebben.¹⁷⁴ Andere bronnen zijn minder kritisch: Herodotus heeft het over de *Cyneocephaloi* die in het oosten van Libië wonen, net als ‘andere niet-verzonden beesten’.¹⁷⁵ De auteur Ctesias geeft een zeer uitgebreid relaas over de hondmensen die in de bergen van India wonen.¹⁷⁶ Hij vertelt dat ze met elkaar communiceren door middel van blaffen, maar wel mensentaal kunnen verstaan. Ze leven van de jacht en eten rauw vlees en drinken melk van schapen, geiten en ezels die ze zelf houden. Ze wonen in grotten, dragen kleding en kunnen zo’n 200 jaar oud worden. Daarnaast hebben ze een zeer lange staart. Ook drogen zij de vruchten van de *Siptakhora*, die zij zelf eten, maar ook sturen zij een flinke voorraad naar de koning

¹⁶⁸ Govers Hopman, *Scylla*, 159.

¹⁶⁹ Hesiodus, *Catalogus van vrouwen*, fragment 40A.

¹⁷⁰ Herodotus, *Historiën* 4.191.3.

¹⁷¹ Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, 6.195.

¹⁷² Aelianus, *Over de natuur van dieren*, 10.25.

¹⁷³ Strabo, *Geographika*, VII C299.

¹⁷⁴ Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, 6.195.

¹⁷⁵ Herodotus, *Historiën*, IV.191.3.

¹⁷⁶ Ctesias, ‘Indica’, in: Photius, *Myriobiblon*.

van India, samen met paarse bloemen, paarse verf en een grote voorraad barnsteen. Ook ruilen ze dit voor brood, bloem en katoen met de Indiërs en gebruiken ze het om zwaarden en bogen voor de jacht te kopen. Omdat ze in een zeer moeilijk te bereiken gebied wonen, zijn ze in oorlog onverslaanbaar. De koning van India stuurt ze jaarlijks 300.000 bogen en speren, 120.000 schilden en 50.000 zwaarden. Overigens bestaat het volk zelf uit zo'n 120.000 individuen, een aantal dat ook door Plinius wordt genoemd.¹⁷⁷ Aelianus herhaalt grotendeels het verhaal van Ctesias en voegt daar nog aan toe dat ze een menselijke vorm hebben, maar verder op honden lijken. Ze doen geen mens kwaad. Toch zet hij ze in de categorie van 'wilde dieren', omdat ze een ongearticuleerde, onverstaanbare taal hebben die niets met het menselijke te maken heeft.¹⁷⁸ Wel weten ze hoe ze eetbare dingen met een schil, zoals amandelen, eikels en noten, schoon moeten maken en leegeten. Aelianus is onder de indruk van het feit dat ze weten dat de binnenkant eetbaar is, maar de buitenkant moet worden weggegooid. Daarnaast drinken ze wijn en eten graag goed gekruid vlees. Ze passen goed op hun kleren, zodat ze niet kapotgaan.¹⁷⁹ Hij noemt ook nog het volk van de Cynoprosopoi (hondgezichten), die in de woestijn tussen Egypte en Ethiopië leven. Ze leven van de jacht op gazelles en antilopen en zijn zwart. Ze hebben het hoofd en de tanden van een hond. Ze kunnen niet praten, maar hebben een schrille gil. Daarnaast hebben ze een baard en sterke, scherpe nagels. Hun hele lichaam is bedekt met haar. Ze zijn snel en wonen, net als de Indiase hondmensen in een zeer moeilijk te bereiken gebied en zijn daarom moeilijk te vangen.¹⁸⁰ Plinius noemt het hondachtige volk in Ethiopië (het koninkrijk van Meroe) de Cynamolgi, 'hondenmelkers', die hoofden als honden hebben. Het is een nomadenstam die van melk leeft.¹⁸¹

Aelianus is redelijk overtuigd van het bestaan van deze hybride soort, net als Herodotus en natuurlijk Ctesias. Lucianus in zijn *Waargebeurde geschiedenis* – overigens een van de eerste sciencefictionwerken ooit – maakt Ctesias (en verwante auteurs) belachelijk op de eerste twee pagina's van het werk. De *waargebeurde geschiedenis* is een parodie op onder andere de *Indica* van Ctesias. Lucianus zegt dat hij zelf allerlei leugens op een plausibele manier vertelt en dat alles in zijn verhaal min of meer een komische parodie is op de verhalen van oude dichters, historici en

¹⁷⁷ Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, 7.23.

¹⁷⁸ Aelianus, *Over de natuur van dieren*, 4.46.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 10.30.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 10.25.

¹⁸¹ Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, 6.194-195.

filosofen die over mirakels en mythen schreven, Hij noemt dan Ctesias als eerste voorbeeld van deze 'leugenachtige schrijvers'. Lucianus schrijft ook verzinsels, maar hij is ten minste eerlijk over het feit dat het fictie is.¹⁸²

De oudere auteurs, Hesiodus (achtste eeuw voor Christus), Herodotus (vijfde eeuw voor Christus) en Ctesias (eind vijfde, begin vierde eeuw voor Christus) lijken de oorsprong te zijn van deze fantastische reizigersverhalen, omdat de latere verhalen weinig toevoegen aan de reeds bestaande en zelfs dezelfde aantallen aanhouden. Maar de latere auteurs, afgezien van Aelianus, zijn een stuk kritischer.

2.5 Tussenconclusie

Menselijke en dierlijke zielen verschillen fundamenteel van elkaar, in die zin dat een dierenziel nooit in een mensenlichaam terecht kan komen. Anderzijds kan een mensenziel wel in een dierenlichaam komen. Dit hoofdstuk ging over alles wat tussen mens en hond in zit. Metamorfose gaat over grenzen overschrijden. De verhalen over wezens tussen mens en dier in spelen met de tegenstellingen tussen en het samenkomen van wildheid en domesticatie, beschaving en natuur. Een hond is gedomesticeerd, maar er is altijd een kans aanwezig dat hij zich tegen zijn meester keert. Grenzen van het menselijke gedrag overschrijden kan een lichamelijke verandering teweegbrengen, net als onmenselijk lijden. Grenzen tussen het menselijke en dierlijke vervagen, zeker wanneer de dierlijke trekken zich al in de menselijke gedaante manifesteren. Het geslacht van de persoon die in een hondachtige wordt veranderd is ook belangrijk. Er is geen enkele vrouw die in een wolf transformeert en geen enkele man die een hond wordt. Waar een hond op de grens zit tussen domesticatie en wildheid, heeft de wolf weinig te maken met de huiselijke sfeer. Hij is een bedreiging uit de het bos, de wildernis. Vrouwen zijn misschien gevaarlijk in de huiselijke sfeer, terwijl mannen zich daarbuiten bevinden.

Op een praktisch niveau uit het vervagen van die grens zich in het uittrekken van kleding, of het gebrek aan taal. Van wezens waarbij nooit transformatie heeft plaatsgevonden, maar die van nature al half mens, half hond zijn, wordt gezegd dat zij geen mensenvolk zijn, omdat zij niet in mensentaal spreken. Tegelijkertijd wordt wel over hen gezegd dat zij goed op hun kleding passen.

¹⁸² Lucianus, *Waargebeurde geschiedenis* 1.2-3.

Misschien worden zij hierdoor als meer gecultiveerd gezien dan de reguliere weerwolven, aangezien kleding zo'n grote rol lijkt te spelen bij de grens tussen mens en dier.

Of het nu als straf, uit jaloezie, wegens kannibalsime of door gebruik van toverkruiden gebeurt, geen van de metamorfosen hebben een vrolijke oorzaak. De nieuwere verhalen van Petronius en Vergilius hebben geen moralistische boodschap in die zin dat de weerwolven in kwestie iets verkeerd hebben gedaan en worden gestraft, maar er hangt wel een duistere sfeer, compleet met begraafplaatsen, geesten, gif en dood. Volgens Plinius geloven mensen wel in weerwolfverhalen, maar, in ieder geval bij Plinius zelf, bestaat er ook scepsis over de echtheid van de verhalen.

Waar de metamorfosen diepere thema's aansnijden over taboes, grenzen, mens-zijn, tegenstellingen en ambiguïteit, hebben de nieuwere verhalen ook een functie van sociale verbinding. Niet om het verhaal zelf, maar het samen om de tafel zitten en elkaar sterke, doch spannende verhalen te vertellen, als we geloven dat er toch een kern van waarheid zit in de manier waarop men aan tafel zit bij het banket van Trimalchio. Spookverhalen komen wel meer voor in de Oudheid en naast eventuele dieperliggende, psychologische oorsprongen van die verhalen, lijkt het er ook op dat men in de Romeinse samenleving, net als nu, graag samenkomt om elkaar griezelige verhalen te vertellen over vreemde gebeurtenissen in het bos of op een begraafplaats.

Hoofdstuk 3

Goden en honden

*“You have entered the Twilight Zone
Beyond this world strange things are known
Use the key, unlock the door
See what your fate might have in store...
Come explore your dreams' creation
Enter this world of imagination”¹⁸³*

In het vorige hoofdstuk kwam de godin Hecate al enkele keren ter sprake. In het komende hoofdstuk onderzoek ik welke rol honden spelen in de bovennatuur. Het is in twee delen opgebouwd. Het eerste gedeelte gaat over de goden die met honden worden geassocieerd. Welke functies hebben deze goden, hoe zijn ze met honden verbonden en waarom? Wie heeft de hond als attribuut en worden goden zelf weleens voorgesteld als hond? Een groot gedeelte hiervan gaat over Hecate. Zij is op vele manieren verbonden met honden, zeker in de Romeinse literatuur. Ook Artemis/Diana, Hermes/Mercurius en Lyssa komen aan bod, samen met nog enkele goden met een iets onduidelijkere relatie met honden. Het tweede gedeelte gaat over de honden van de goden en honden die zich in de bovennatuur en vooral de onderwereld bevinden. Ik zal hier de Laelaps, Sirius, de Gouden Hond en de broers Cerberus en Orthrus bespreken. Net als in het vorige hoofdstuk gaat het hier om *imagined relationships*: de goden bestaan niet, maar de mythen wel. Wat vertellen deze verhalen over de Romeinse cultuur? En wat zeggen deze ons over de ideeën over de plaats van mens ten opzichte van goden en dieren?

3.1 Hecate

“Hij [Jason] stak het hout vanonderen aan,
goot daarop een gemengde plengdrank uit en riep
tot Brimo Hecate om bijstand bij zijn krachtproef.

¹⁸³ Rush, *The Twilight Zone*. 2112 (Mercury 1976).

Na deze aanroep trok hij zich terug en zij,
vervaarlijke godin, kwam, toen zij dit vernam,
uit de diepe krochten naar de offergift van Jason.
Zij droeg een krans van slangen, huivering verwekkend,
in eikentakken. Licht van toortsen schitterde
tot in de verre omtrek; rond haar lieten zich
met fel geblaf de aarde-honden heftig horen.¹⁸⁴

In deze passage uit de *Argonautica* wordt een beeld geschetst van Hecate als een angstaanjagende godin (δεινὴ θεός), opgeroepen uit het diepste van het diepste, met slangen om haar hoofd en helse honden om haar heen. Maar zo werd de godin niet altijd voorgesteld. Voordat Hecate vooral bekend komt te staan als deze schrikwekkende onderwereldgodin, stond zij juist als zeer welwillend te boek. In de *Hymne aan Hecate* in de *Theogonie* van Hesiodus is de godin ook machtig zoals in de *Argonautica*, maar op een andere manier. Ze heerst over de aarde, de hemel én de zee, maar er staat niets in over de Onderwereld. Ze wordt zeer gewaardeerd door de andere goden en staat dicht bij de mensheid. Ze staat mensen bij in oorlog en zorgt voor de overwinning, helpt degene die het beste paardrijdt, degene die uitblinkt in sport, de beste marktlui en vissers bij de vangst. Tevens assisteert ze bij het fokken van dieren.¹⁸⁵ Haar macht over de zee, de hemel en aarde betekent vooral macht in de menselijke sfeer. Ze is een directe invloed op het leven van de (uitblinkende) mens. In deze hymne wordt ze een dochter van Perses en Asteria genoemd (die zelf weer kinderen van titanen zijn). Artemis en Apollo zijn haar neef en nicht. Door haar afstamming staat ze dicht bij de Titanen dan de Olympische goden, ze is ouder dan hen. Misschien wordt ze daarom ook zo geëerd door de Olympiërs.

Men is het erover eens dat de origine van Hecate in het zuidwesten van Asia Minor ligt, vooral in de regio Caria. Veel steden in dat gebied hebben het voorvoegsel *Hekat-* in de naam zitten.¹⁸⁶ Zij is een van de belangrijkste godheden van Caria en speelt de rol van stadsgodin,

¹⁸⁴ Apollonius van Rhodos, *Argonautica* 3.1210-1220.

¹⁸⁵ Hesiodus, *Geboorte van de goden*, 411-452.

¹⁸⁶ Sarah Iles Johnston, *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in Ancient Greece* (Californië: University of California Press 1999) 102.

moedergodin en *allround* weldoenster.¹⁸⁷ Er zijn veel inscripties gevonden over een jaarlijkse processie in het nabijgelegen Lagina. Ter ere van Hecate houdt men een ‘optocht van de sleutels’, maar wat dit ritueel verder precies inhoudt, is onbekend. In Lagina wordt wel een standbeeld neergezet van Hecate als er nieuwe stadspoorten worden gebouwd.¹⁸⁸ Het symboliseert Hecates vermogen de stad te sluiten voor gevaar of te openen voor goede zaken. Ook in andere steden in de regio wordt Hecate sterk geassocieerd met stadspoorten.¹⁸⁹ In Griekenland is het volgens Plutarchus gebruikelijk om beeltenissen van Hecate (*hekataia*) bij belangrijke poorten neer te zetten.¹⁹⁰ Ze heeft zelfs een standbeeld bij de ingang naar de Atheense Akropolis.¹⁹¹

Hekataion uit Rhodos

Een godin die de stad beschermt, kan natuurlijk ook het huis beschermen. In een fragment van Aeschylus staat Hecate op wacht voor het paleis van een koning.¹⁹² Ook zijn bij huizen kleine *hekataia* gevonden. Hecate bewaakt ingangen en houdt dieven en muizen buiten, maar bovenal boze geesten en demonen. Volgens Johnston is een deur een *liminal area*, een grensgebied. Een deurpost is een plek die zich binnen, noch buiten bevindt. Dit zijn aantrekkelijke gebieden voor demonen.¹⁹³ Een godin die demonen buiten de poort en buiten de deur houdt, die dus controle heeft over deze demonen, kan er natuurlijk ook voor kiezen om deze demonen wél binnen te laten. Ze kan hen afsturen op ongelukkige personen. In de *Hymne aan Hecate* in de *Theogonie* van Hesiodus wordt haar onafhankelijke karakter ook zeer

¹⁸⁷ Theodor Kraus, *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland*. (Heidelberg: Neue Folge 1960) 54–55.

¹⁸⁸ Ibid., 48–50; Sarah Iles Johnston, *Hekate Soteira: A Study of Hekate's Roles in the Chaldean Oracles and Related Literature*. (Oxford: Oxford University Press 1990) 41–42.

¹⁸⁹ Johnston, *Restless Dead*, 102.

¹⁹⁰ Plutarchus, *Apophthegmata* 193.

¹⁹¹ Johnston, *Restless Dead*, 103.

¹⁹² Aeschylus, *Fragmenten* 388.

¹⁹³ Johnston, *Restless Dead*, 103.

benadrukt. Zij is onafhankelijk van Zeus¹⁹⁴ en ‘onvoorspelbaar in haar gunsten’.¹⁹⁵ Hecate is overigens niet de enige godheid die stadspoorten bewaakt en mensen beschermt in de *liminal* overgangsgebieden. Hermes doet dit ook, maar dan zonder voorgesteld te worden als de leider van rusteloze en gevaarlijke zielen. Dit komt waarschijnlijk door een andere rol die Hecate vervult: zij is betrokken bij jonge vrouwen die trouwen en kinderen krijgen: een beschermvrouwe bij deze transities, *rites de passages*. Artemis is hier ook bij betrokken: samen wonen zij bruiloften bij en zorgen voor voorspoed in het huwelijk. Ook begeleiden zij jonge vrouwen bij de overgang van maagd naar moeder en zijn aanwezig bij de bevalling. In de Chaldeïsche Orakelen (uit de tweede of derde eeuw na Christus) staat zelfs dat uit ‘de genade van Hecate-Artemis’ de kosmos is ontstaan en haar baarmoeder de bron is van al het leven.¹⁹⁶ Hier komen de honden weer om de hoek kijken, want ook deze dieren hebben te maken met het baren van kinderen, want de hond wordt al vroeg geassocieerd met andere geboortegodinnen (zoals Eileithyia en Genetyllis).¹⁹⁷

In de Romeinse periode is er weinig over van de machtige, welwillende godin die mensen op zee helpt en bij geboortes assisteert. Andere goden vervullen deze rol. Denk alleen al aan Nehalennia in Zeeland die de zeelieden beschermt. Opvallend is dat Nehalennia ook vaak met een hond aan haar zijde wordt afgebeeld.¹⁹⁸ Vanaf de *Medea* van Euripides wordt Hecate meer en meer met toverij geassocieerd: de toveres Medea vereert boven alle goden Hecate, maar vertelt ons niet precies waarom ze dit doet.¹⁹⁹ In Seneca’s *Medea* is de relatie met toverij en gifmengen (twee begrippen die tegenwoordig een stuk verder uit elkaar liggen dan toen: *veneficus* kan zowel tovenaars als gifmenger betekenen) een heel stuk duidelijker: “geef mijn vergif meer kracht, Hecate”.²⁰⁰ Honden zijn hier de boodschappers van Hecate: ze blaffen drie keer als teken dat Hecate het gebed

¹⁹⁴ Hesiodus, *Geboorte van de goden*, 423–427.

¹⁹⁵ *Ibid.*, 429.

¹⁹⁶ Johnston, *Hekate Soteira*, 62–70.

¹⁹⁷ Johnston, *Restless Dead*, 104.

¹⁹⁸ Rijksmuseum van Oudheden, *Nehalennia-altaar Pb 10* <<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=Pb+10>>;
Rijksmuseum van Oudheden, *Nehalennia-altaar IDN I* <<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=IDN+1>>;
Rijksmuseum van Oudheden, *Nehalennia-altaar i 1971/11.54*
<<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=i+1971%2F11.54>>.

¹⁹⁹ Euripides, *Medea* 396–397.

²⁰⁰ Seneca, Iris Hoogewij (vertaler), *Medea* 833.

heeft gehoord en zal beantwoorden.²⁰¹ In de Romeinse werken wordt Hecate zeer sterk met honden geassocieerd; in een komedie van Lucianus discussiëren twee personages de grootte van de honden van Hecate (groter dan Indische olifanten, met zwart klittend haar).²⁰² Als Aeneas de Onderwereld wil gaan betreden, roept hij met de Sibylle Hecate aan. “Zie, bij het eerste licht van de opgaande zon loeide de grond onder de voeten, de bergen en bossen begonnen te schudden en de honden schenen in het duister te huilen bij de nadering van de godin.”²⁰³ En wanneer Circe onder andere Hecate aanmaant om haar te assisteren bij toverij, wordt haar komst aangekondigd door het gehuil van honden.²⁰⁴ Hecate wordt in dit fragment in een adem genoemd met Nyx, goden van de Nacht, Erebus (duisternis) en Chaos, allen duistere machten uit de Onderwereld.²⁰⁵

Niet alleen wordt haar komst in geestverschijning door blaffende honden aangekondigd, ze wordt ook omringd door Stygische honden. Ook is Hecuba in hondenvorm een van haar ‘huisdieren’: na haar transformatie vlucht ze naar de Onderwereld en verblijft aan de zijde van de godin.²⁰⁶ ’s Nachts dwaalt Hecate rond op kruisingen, bij tombes en bij het bloed van pas gepleegde moorden. Ze stuurt ’s nachts allerlei soorten demonen de wereld in die toverij en magie kunnen onderwijzen.²⁰⁷ Soms heeft ze drie hoofden; het linker is een paard met lange manen, het middelste een leeuw of een slang en het rechterhoofd is dat van een dolle hond.²⁰⁸ Volgens Lucanus en Statius verandert Hecate in Artemis op het moment dat ze de onderwereld verlaat.²⁰⁹ Hecate en Artemis worden vaker met elkaar geïdentificeerd. In *De gouden ezel* zegt Artemis “voor de drietalige Siciliërs ben ik [Artemis] de Ortygische Proserpina [=Hecate]”.²¹⁰ *Hekatos* is een regelmatig gebruikte bijnaam voor Apollo, de tweelingbroer van Artemis. Ἠκατος betekent ‘ver schietend’. Aangezien zowel Apollo als Artemis worden geassocieerd met boogschieten, is dit geen vreemde bijnaam. Maar er zijn ook associaties met Hecate. Aeschylus bidt tot Artemis-Hecate voor vrouwen die aan

²⁰¹ Ibid., 839–841.

²⁰² Lucianus, *De liefhebber van leugens* 24.

²⁰³ Vergilius, *Aeneis*, 6.255-258.

²⁰⁴ Ovidius, *Metamorfosen*, 410.

²⁰⁵ Ibid., 14.404.

²⁰⁶ Lycophron, *Alexandra*, 1174.

²⁰⁷ Apollonius van Rhodos en Kassies, *De tocht van de Argonauten*, 4.829; Ovidius, *Heroïdes* 12.168.

²⁰⁸ *Orphische Argonautica* 975.

²⁰⁹ Lucanus, *De Burgeroorlog* 6.736-738; Statius, *Thebaïis* 4.426-433.

²¹⁰ Apuleius, *De gouden ezel* 11.5.

het bevallen zijn.²¹¹ Beide godinnen zijn aanwezig bij de geboorte van kinderen. Artemis is niet alleen de beschermer van jonge meisjes, maar kan ze ook plotseling laten sterven.²¹² De godin wordt niet alleen vanwege de jacht vaak met honden afgebeeld, ze is ook de godin van de honden met rabiës, die naar haar tempel moeten gaan om te genezen.²¹³ In Efeze werden volgens Xenophon van Efeze processies gehouden ter ere van Artemis, waarin onder andere honden in de stoet meeliepen. Men liep ook met jachtuitrustingen en paarden.²¹⁴ De godin geeft ook in een mythe een goddelijke, bijzondere jachthond aan een vriendin. Dit wordt verderop in dit hoofdstuk besproken.

Naast Artemis wordt Hecate ook met Selene (Maan) geassocieerd. De triade van Artemis-Selene-Hecate wordt veel in Romeinse poëzie aangehaald. In Seneca's *Phaedra* worden de godinnen een voor een aangesproken en de 'drievormige' genoemd.²¹⁵ Nonnus beschrijft de maan als de triade van godinnen. Hecate is hier de drager van fakkels en Artemis de jager.²¹⁶ Behalve in de triade wordt Hecate vaker met de Maan geassocieerd. Hecate is de dochter van Asteria (de sterren) of Nyx (de nacht). Een associatie met de maan ligt dan natuurlijk voor de hand.

De band tussen Hecate en honden is duidelijk. Honden kondigen met geblaf haar komst aan, ze heeft zelf ook honden om zich heen en heeft soms zelfs een hondenkop. In de mysterieculen van Samothrake en Egina worden zelfs honden aan haar geofferd. In haar functies lijkt Hecate zelf wel een hond, aangezien zij de bewaker is van stadspoorten en voordeuren. Aan de andere kant is ze niet per se een betrouwbare bewaker, want ze zou zomaar bewust wél demonen door kunnen laten. Deze dubbele natuur heeft dezelfde ambiguïteit als honden. In principe is het de bedoeling dat ze mensen bewaken, maar voor hetzelfde geld vallen ze aan en zijn ook in staat om te doden.

3.2 Honden als offers

Hoewel honden geen gebruikelijke offerdieren zijn, zijn er enkele gevallen bekend waarin ze wel aan goden worden geofferd. Eerder noemde ik al de mysterieculen op Samothrake en Egina.

²¹¹ Aeschylus, *De smekelingen* 674.

²¹² Homerus, *Ilias* 6.205; *Ibid.*, 19.55; Homerus, *Odyssee*, 11.324; Strabo, *Geographika*, 14.1.6.

²¹³ Aelianus, *Over de natuur van dieren*, 14.20.

²¹⁴ Xenophon van Efeze, *Ephesiaka* 1.2-4.

²¹⁵ Seneca, *Phaedra* 406.

²¹⁶ Nonnus, *Dionysiaca* 44.198.

Volgens keizer Julianus (Apostata) werden vroeger door de Grieken en Romeinen honden aan Hecate ten offer gebracht.²¹⁷ Ook is er een festival genaamd *Lupercalia*. Het wordt gehouden op 15 februari ter ere van de wolvin die Remus en Romulus zoogde. Tegelijkertijd heeft het ook met vruchtbaarheid te maken en wordt de god Faunus geëerd.²¹⁸ Tijdens dit festival worden er een soort reinigingsrituelen met puppy's uitgevoerd. Deze jonge hondjes worden later ook geofferd. Plutarchus vertelt dat vroeger in Griekenland puppy's ook wel werden gebruikt voor reinigingsrituelen, en dat nu nog steeds weleens gebeurt. De precieze reden waarom er puppy's nodig waren tijdens de *Lupercalia* weet hij niet, maar hij oppert wel enkele ideeën. Misschien omdat *lupus* wolf betekent en het dus het wolvenfestival is. Honden zijn vijandig ten opzichte van wolven en daarom worden ze geofferd. Of omdat honden blaffen tegen de *Luperci* (de speciale priesters van dit festival), zij dat irritant vinden en daarom puppy's laten doden. Als laatste reden bedenkt Plutarchus dat ze toch aan Pan worden geofferd, omdat Pan van honden houdt. Hij heeft een kudde geiten die door honden beschermd wordt.²¹⁹ Misschien komen de honden na hun dood terecht bij Pan om zijn kudde te beschermen. Kortom, Plutarchus weet het ook niet.

Aan een andere, obscure, godin Genita Mana (alleen vermeld door Plutarchus en Plinius de Oudere), die met geboorte te maken heeft, dienen ook puppy's geofferd te worden.²²⁰ Door Plutarchus wordt deze godin weer met Hecate vergeleken, juist vanwege de puppyoffers. De enige andere godheid waaraan een hond wordt geofferd is aan Ares. Spartanen doen dit in verband met een reinigingsritueel.²²¹

Een speciaal geval wat betreft het offeren van honden vindt plaats op de Capitolijs bij de tempel van Jupiter. De reden? Ooit was heel Rome bezet door de soldaten van de Galliërs. Heel Rome? Nee, een kleine heuvel genaamd Capitolinus bleef dapper weerstand bieden. Maar 's nachts slopen Galliërs de heuvel op en dreigden ook het laatste stuk in te nemen. De waakhonden merkten niks en de wachters ook niet, maar de ganzen van Juno kwaakten luid en reddden zo Rome.²²² Plinius

²¹⁷ Julianus Apostata, *Oratie 5: Hymne aan de moeder van de goden* 176d.

²¹⁸ Gerhard Baudy, 'Lupercalia', in: *Brill's New Pauly*

<http://dx.doi.org.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/10.1163/1574-9347_bnp_e712000> [geraadpleegd 22 november 2017].

²¹⁹ Plutarchus, *Moralia*, 280c.

²²⁰ Ibid., 4.277b; Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, 29.58.

²²¹ Scholtz, *Der Hund in in der griechisch-römischen Magie und Religion*, 17–18.

²²² Livius, *Sinds de stichting van de stad* 5.47-49.

vertelt dat sindsdien als straf jaarlijks honden van de tempel van Jupiter worden gekruisigd.²²³ Kruisiging is een typische straf voor ongehoorzame slaven, denk bijvoorbeeld aan de slaven die meededen aan de opstand van Spartacus: alle overlevenden worden langs de via Appia gekruisigd.²²⁴ Jupiters tempel op de Capitolijnse heuvel is niet de enige bekende tempel waar honden wonen. Jupiters tegenhanger Zeus heeft waakhonden in zijn tempel in Olympia, net als de Daunische (Apulische) tempel van Athena. Verschillende tempels van Asklepios hebben tempelhonden, waaronder die in Piraeus, Athene, Lebena (Kreta) en Rome.²²⁵ Honden zijn expliciet verboden bij de tempel van Kronos en op de Akropolis zelf.²²⁶

3.3 Genezende honden

Zojuist noemde ik al de tempels van Asklepios. Honden zijn hier alom aanwezig, maar dienen niet als waakhonden. Bij het grote heiligdom bij Epidaurus zijn namelijk verschillende inscripties gevonden die de genezing van kinderen die door een hond gelikt zijn beschrijven.²²⁷ Ook in het Britse Bath bevindt zich een centrum voor genezing waar een reliëf is gevonden met een hond, een slang en een scène uit het leven van Asklepios.²²⁸ In de buurt van Gloucestershire ligt een tempel van de god Nodens, dat ook wel omschreven wordt als het 'Britse Epidauros'.²²⁹ Hier zijn verschillende bronzen figuren gevonden van honden, zonder twijfel votiefgiften van de pelgrims.²³⁰

²²³ Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, 29.57.

²²⁴ F.G. Naerebout en H.W. Singor, *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* (Amsterdam: Ambo 2008) 306.

²²⁵ Scholtz, *Der Hund in in der griechisch-römischen Magie und Religion*, 48.

²²⁶ *Ibid.*, 49, 51.

²²⁷ *Inscriptiones Graecae* IV.651, 652.

²²⁸ Barry W. Cunliffe, *Roman Bath* (Londen: Society of Antiquaries of London 1969) 198.

²²⁹ Toynbee, *Animals in Roman life and art*, 123.

²³⁰ *Ibid.*, 124.

3.4 Honden en andere goden

3.4.1 Lyssa

Lyssa is de godin van de woede, furie en razernij en veroorzaakt bij dieren hondsdelheid. Ze wordt vaak afgebeeld met een klein hoedje in de vorm van een hondenkop, zoals op onderstaande vaas te zien is. Ze komt voor in twee Atheense tragedies; een fragment van Aeschylus en in *Hercules Furens* van Euripides.²³¹ In deze toneelstukken is zij de personificatie van waanzin; zij is degene die de krankzinnigheid over Hercules brengt waarin hij zijn kinderen doodt. Lyssa is ook te zien op een roodfigurige krater waarop het verhaal van Actaeon wordt afgebeeld: zij is degene die zijn honden dol maakt zodat ze hem aanvallen.²³²

In de Romeinse wereld heeft Lyssa drie verschillende functies: zij is Ira (woede), vaak pluraal gebruikt (Irae), Furor (furie) en Rabies (hondsdelheid). Valerius Flaccus noemt haar

²³¹ Aeschylus, *Xantriae* Fragment 86; Euripides, *Heracles* 815-870.

²³² Boston catalogus 00.346, Beazley archief nr. 213562

regelmatig in zijn *Argonautica*, waarin hij zowel Ira als Rabies noemt.²³³ Haar ouders zijn volgens de Grieken Nyx en Ouranus.²³⁴ Pseudo-Hyginus noemt als ouders Aether en Terra, die ook Dolor, Dolus, Luctus, Mendacium, Iusiurandum, Ultio, Intemperantia, Altercatio, Oblivio, Socordia, Timor, Superbia, Incestum en Pugna voortbrachten, respectievelijk Pijn, Bedrog, Rouw, Leugen, Eed, Wraak, Buitensporigheid, Twist, Vergetelheid, Luiheid, Vrees, Trots, Incest en Strijd. Al met al weinig positieve zaken. Daarnaast wordt ze zeer sterk geassocieerd met de Maniae (de godinnen van de Mania: krankzinnigheid) en de Furiën.²³⁵ Nergens speelt ze zo'n grote rol als in het toneelstuk van Euripides. Overigens wil Lyssa zelf Hercules niet gek maken, maar doet het toch onder dwang van Hera en Iris: "Helios is mijn getuige dat ik dit tegen mijn wil in doe.". Daarna vergelijkt ze zichzelf met een roedel jachthonden van een jager, die verplicht is de jager op zijn hielen te volgen.²³⁶ In de meeste Latijnse werken komt ze alleen kort voor om iemand (tijdelijk) krankzinnig, woedend of dol te maken, maar heeft hier geen eigen tekst.

3.4.2 Cerberus

De beroemde bewaker van de onderwereld is de meerkoppige hond Cerberus. Hesiodus omschrijft hem als volgt.

“Als tweede baarde zij [Echidna] een ontembaar ding, niet om over te spreken, Cerberus, die rauw vlees eet, de hond van de Hades met bronzen stem vijftigkoppig, schaamteloos en machtig.”²³⁷

Dit fragment uit de *Theogonie* is de eerste echte beschrijving van Cerberus. Homerus is de tweede en omschrijft hem dan als de 'hellehond van de god des doods Hades' of gewoon de 'hond van Hades'.²³⁸ Hij vertelt verder niet hoe deze hellehond eruitziet. Hesiodus doet dat dus wel, maar hij lijkt niet op de Cerberus waar men tegenwoordig aan denkt: driekoppig, zoals Fluffy uit *Harry Potter*

²³³ Valerius Flaccus, *Argonautica* 2.200; *Ibid.*, 5.136; *Ibid.*, 5.145.

²³⁴ Euripides, *Heracles*, 844.

²³⁵ Aeschylus, *Fragmenten*, 179; Ovidius, *Metamorfosen*, 4.481; Quintus Smyrnaeus, *De val van Troje* 5.450.

²³⁶ Euripides, *Heracles*, 858.

²³⁷ Hesiodus, Iris Hoogeweij (vertaler), *Geboorte van de goden* 310–312.

²³⁸ Homerus, *Ilias*, 8.368; Homerus, *Odyssee*, 11.624.

and the Philosopher's Stone.²³⁹ Enkele bronnen vermelden dat Cerberus slangen als haar heeft, een beetje zoals Medusa. Zijn staart is 'als een serpent'.²⁴⁰ Alle bronnen zijn het erover eens dat hij de poorten van de hel bewaakt. Hij houdt de levenden op afstand en belet de doden de Onderwereld te verlaten.²⁴¹ Wanneer Aeneas de Onderwereld wil betreden, gooit de Sybille een honingkoek naar de waakhond, die gevuld is met bedwelmende kruiden. Cerberus valt in slaap en Aeneas kan veilig naar binnen.²⁴² Honingkoeken worden ook meegegeven aan de doden, om Cerberus tevreden te stellen: men is bang dat hij hun ziel opeet, of tegen hen gromt en tegenhoudt.²⁴³ Cerberus is ook het twaalfde werk van Hercules: hij moet hem vangen en meenemen. Het was, aldus Hercules, zijn moeilijkste werk.²⁴⁴ Nadat Hercules de hond heeft gevangen en meegebracht om te laten zien aan de opdrachtgever, wordt aan Cerberus bevolen terug te keren naar de Onderwereld, wat hij dan ook doet.²⁴⁵ Volgens een veel later verhaal ontsnapt Cerberus en gaat op eigen houtje terug naar zijn plek.²⁴⁶ Cerberus komt niet alleen voor in mythologie, hij wordt ook gebruikt in bezweringen. Hij speelt een rol in een liefdesspreuk waarbij hij de geliefden bij elkaar brengt²⁴⁷ en in twee bezweringen gericht aan Selene.²⁴⁸ Als oorsprong van zijn naam wordt geopperd Κερεβοροος, 'de vlees-verscheurende, maar volgens Daniel Ogden heeft dat niets met de etymologie te maken en is de herkomst van zijn naam onduidelijk.²⁴⁹

3.4.3 Orthrus

Orthrus, ook wel als Orthrus gespeld, is de oudere broer van Cerberus en ook een zoon van Echidna (een draak met het hoofd en de borst van een vrouw en de staart van een serpent). Samen met zijn

²³⁹ J.K. Rowling, *Harry Potter and the Philosopher's Stone* (New York: Scholastic Press 1998) 160-161.

²⁴⁰ Pseudo-Appollodorus, *Bibliothek*, 2.125; Seneca, *Hercules Furens*, 782.

²⁴¹ Hesiodus, *Geboorte van de goden*, 770.

²⁴² Vergilius, *Aeneis*, 6.417-425.

²⁴³ Scholtz, *Der Hund in in der griechisch-römischen Magie und Religion*, 34.

²⁴⁴ Homerus, *Odyssee*, 11.620-625.

²⁴⁵ Apollodorus, *Bibliothek* 5.12.

²⁴⁶ Hesychius van Alexandrië, 'Eleutheron hydor', in: *Lexicon*.

²⁴⁷ *PGM* 4.1916.

²⁴⁸ *Ibid.*, 4.2240; *Ibid.*, 4.2861.

²⁴⁹ Daniel Ogden, *Dragons, serpents & slayers in the Classical and Early Christian worlds. A sourcebook*. (Oxford: Oxford University Press 2013) 74.

zus Chimaera (deels leeuw, deels geit, deels serpent) heeft hij de Sfinx en de Nemeïsche Leeuw voortgebracht.²⁵⁰ Ook hij is net als Cerberus verbonden aan het verhaal van Hercules en komt voor in zijn tiende werk. Pseudo-Apollodorus vertelt het als volgt. Hercules wordt op pad gestuurd om het vee van Geryon te stelen op het eiland Erytheia (het Rode Eiland, of het Eiland van de Zonsondergang). Geryon heeft een lichaam dat bestaat uit drie mannen, verenigd bij de buik. Hij bezit dieproud vee, gehoed door Eurytion en beschermd door de waakhond Orthus. Toen Hercules in de buurt was, kampeerde hij op de berg Atlas. Orthus rook hem en ging achter hem aan, maar Hercules sloeg hem neer met zijn knuppel. Toen de herder Eurytion de hond te hulp schoot, werd hij ook neergeslagen door Hercules. Na Geryon met een pijl te hebben beschoten, leidde Hercules de kudde weg en voltooide zo zijn tiende werk.²⁵¹ Hoe Geryon precies aan deze demonische waakhond is gekomen, wordt nergens vermeld.

Volgens Hesiodus is Orthus gedood door Hercules.²⁵² Maar volgens Silius Italicus, een van de weinige Latijnse auteurs die deze hond noemt, betekende dat niet het einde van Orthus. In een gesprek tussen Scipio en een priesteres worden allerlei Romeinse zondaren besproken: Tullia, die het lijk van haar vader koning Servius Tullius overreed met haar wagen; Tarpeia, die Rome verried aan de Sabijnen en tot slot een Vestaalse Maagd die geen maagd meer was. Allen bevinden zich in de Tartarus en worden daar gestraft. De Vestaalse priesteres wordt hier door Orthus gemarteld. Met zijn hongerige keel blaft hij tegen zijn slachtoffer, bijtend terwijl hij haar ingewanden eruit rukt met zijn vieze klauwen.²⁵³ In alle andere bronnen wordt vooral gerept over Orthus als waakhond van Geryon²⁵⁴, zijn afkomst²⁵⁵ of nageslacht.²⁵⁶ Zijn rol in de Tartarus wordt niet besproken door andere auteurs dan Silius Italicus.

Orthus' naam (ὄρθος) betekent zoiets als 'recht, rechtop' of 'juist, waar, correct'.²⁵⁷ De andere spelling, Orthrus (ὄρθρος), betekent 'schemering', de tijd tussen nacht en zonsopgang of -

²⁵⁰ Hesiodus, *Geboorte van de goden*, 327.

²⁵¹ Pseudo-Appolodorus, *Bibliotheek* 2.106-109.

²⁵² Hesiodus, *Geboorte van de goden*, 293.

²⁵³ Silius Italicus, *Punica* XIII.810-850.

²⁵⁴ Hesiodus, *Geboorte van de goden*, 293; Pindarus, *Isthmische Ode* 1.1; Quintus Smyrnaeus, *De val van Troje*, 6.249.

²⁵⁵ Hesiodus, *Geboorte van de goden*, 326; Pseudo-Appolodorus, *Bibliotheek*, 2.106.

²⁵⁶ Hesiodus, *Geboorte van de goden*, 326.

²⁵⁷ Charles Hupperts, 'ὄρθός', in: *Woordenboek Grieks-Nederlands* (Leeuwarden: Eisma 2004).

ondergang.²⁵⁸ De laatste spelling en vertaling lijkt te maken te hebben met het eiland waarop Orthrus woont, het eiland van de Zonsondergang. Silius Italicus is een van de auteurs die deze spelling aanhoudt, samen met Pseudo-Apollodorus.²⁵⁹ Maar in Italicus' werk komt de mythe met Geryon niet voor en wordt dus ook het eiland van de zonsondergang niet genoemd.

Orthrus verschilt in enkele opzichten van Cerberus. De eerste heeft twee hoofden, Cerberus' aantal varieert van drie tot vijftig of zelfs honderd. Cerberus wordt meestal met een serpente staart afgebeeld, Orthrus met een 'gewone' hondenstaart. Ook heeft Orthrus geen slangenhaar: afgezien van zijn twee hoofden en grote formaat, is hij verder een vrij normale hond. Hij is minder angstaanjagend dan Cerberus. Zijn taak is ook om de kudde van Geryon te bewaken, wat een minder zware taak is dan die van Cerberus. Beide honden worden door Hercules overmeesterd. Orthrus is de oudere broer, maar Cerberus is een stuk indrukwekkender, belangrijker, huiveringwekkender en door zijn taak en uiterlijk meer tot de verbeelding sprekend.

3.4.4 Sirius

Tegenwoordig is Sirius vooral bekend als een personage in Harry Potter dat zichzelf in een grote, zwarte hond kan veranderen.²⁶⁰ Daarnaast kent men Sirius als de Hondster, dus ook nu nog is Sirius zeer verbonden met honden. Zijn ster is de helderste aan de hemel. Eigenlijk zijn het er twee die om elkaar heen draaien; Sirius A en Sirius B. Sirius B is een stuk minder fel dan A en een witte dwerg (een kleine ster met een hele hoge dichtheid).²⁶¹ De ster is onderdeel van het sterrenbeeld Canis Maior (Grote Hond) en ligt naast het sterrenbeeld Orion. In de mythologie is Sirius de hond van Orion, een reus, die na zijn dood een sterrenbeeld wordt. Er zijn verschillende versies over hoe dit gebeurt. In de eerste versie wordt hij door Artemis gedood uit wraak, omdat hij haar probeerde aan te randen²⁶², of omdat hij haar dienstmeid heeft verkracht²⁶³, of vanwege een gewonnen discuswerpwedstrijd.²⁶⁴ In een andere variant staat Artemis op het punt te trouwen met

²⁵⁸ Henry George Liddell en Robert Scott, 'ὄρθρος', in: *A Greek-English Lexicon* (Oxford: Clarendon Press 1940).

²⁵⁹ Silius Italicus, *Punica*, XIII.845; Apollodorus, *Bibliothek*, 5.10.

²⁶⁰ J.K. Rowling, *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban* (New York: Scholastic Press 1999) 381.

²⁶¹ Fred Schaaf, *The brightest stars* (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons 2008) 94.

²⁶² Pseudo-Hyginus, *Fabels*, 195.

²⁶³ Pseudo-Apollodorus, *Bibliothek*, 1.25.

²⁶⁴ Ibid.

Orion, maar haar broer Apollo is het daar niet mee eens. Orion zwemt in de zee en alleen zijn achterhoofd is te zien – een groot achterhoofd, aangezien hij een reus is. Als hij heel in de verte is, daagt Apollo Artemis uit om het ‘donkere object’ in de zee ver weg te raken met haar pijl en boog. Ze gaat de uitdaging aan en doodt daardoor haar geliefde onbedoeld. Artemis is uiteraard zeer verdrietig en laat Orion in de sterren opnemen.²⁶⁵ De meest vertelde versie is degene waarin hij door Gaia wordt gedood, omdat hij opschepte de beste jager te zijn en dat hij alle dieren ter wereld zou doden. Gaia, godin van de aarde, stuurt daarom een grote schorpioen om Orion te doden, wat vervolgens gebeurt. Op verzoek van Artemis maakt Zeus van Orion een sterrenbeeld, net als van de schorpioen. Als het sterrenbeeld van de Schorpioen opkomt, gaat Orion onder en vice versa.²⁶⁶

Naast het sterrenbeeld Orion staat het sterrenbeeld van de Grote Hond (*Canis Major*), met als helderste ster Sirius. In een passage in de *Ilias*, staat een negatieve associatie met de Hondster: “die ster is het, welke de mensen Sirius noemen of Hondster, want hoe helder zij ook schittert, aan de sterfelijken brengt zij de rampzalige gloed van de koorts.”²⁶⁷ In Hesiodus’ *Werken en dagen* wordt de ster verantwoordelijk gehouden voor de heetste dagen van de zomer en heeft effect op mensen, dieren en planten.²⁶⁸ Want in deze periode, de *dies caniculares* (puppy-dagen) zijn de geiten op hun dikst, de wijn het zoetst, de vrouwen zeer lichtzinnig en mannen juist slap, omdat Sirius hoofden en knieën schroeit.²⁶⁹ Volgens de Romeinen is hij de bron van alle apathie in de zomer.²⁷⁰ Ik denk niet dat men direct aan de letterlijke hond denkt, maar dat dit een benaming is voor de hete nazomerperiode in Rome. Volgens Plinius de Oudere komt rabiës veel meer voor gedurende deze periode, dat volgens hem komt door het gebrek aan water bij de honden. Ze drogen uit door de hitte. Als oplossing adviseert hij gedurende de dertig hondsdagen mest te mengen met het hondenvoer, bij voorkeur de uitwerpselen van kippen. Mochten ze het toch al hebben, dient men helleborus (nieskruid) aan ze te voeren.²⁷¹ Overigens is de observatie van Plinius wat betreft de uitdroging bij rabiëspatiënten correct, maar is de ziekte de oorzaak van de uitdroging en niet het

²⁶⁵ Pseudo-Hyginus, *Astronomica* 2.34.

²⁶⁶ Hesiodus, *Astronomica*, Fragment 4; Pseudo-Hyginus, *Astronomica*, 2.26; Ovidius, *Fasti*, 5.493.

²⁶⁷ Frans van Oldenburg Ermke, *Homerus. Ilias en Odyssea* (Retie: Kempische Boekhandel 1959) 369.

²⁶⁸ Hesiodus, *Werken en Dagen* 414–422.

²⁶⁹ *Ibid.*, 582–588.

²⁷⁰ Bethane Kelly ed., *An uncommon history of common things* (Washington: National Geographic Books 2009) 59.

²⁷¹ Plinius de Oudere, *Naturalis historia*, 8.152-153.

gevolg. Het zien van water en pogingen te drinken kan kramp veroorzaken in de slik- en ademhalingspiëren.²⁷²

3.4.5 Laelaps

Sirius de hond (dus nog voor hij ster was), zou ook bekend kunnen staan onder de naam Laelaps. Laelaps is een jachthond waaraan geen enkele prooi kan ontsnappen. Een vrouw genaamd Prokris komt erachter dat haar man vreemdgaat met Eos, de godin van de dageraad. Ze vlucht naar het eiland Kreta. Daar komt ze Artemis tegen, die vraagt wat er aan de hand is. Prokris vertelt het en Artemis heeft medelijden met haar. Ze geeft haar een lans die nooit mist en de hond Laelaps die sneller is dan welke prooi dan ook (Prokris houdt erg van jagen). In een andere versie krijgt ze de speer en hond van koning Minos omdat ze hem heeft genezen van een ziekte.²⁷³ Deze hond duikt ook in een ander verhaal op. De goden hebben de Teumesische Vos gestuurd om de nakomelingen van Cadmus te straffen. Deze vos is sneller dan elke hond. Na de dood van Prokris krijgt haar man de hond, die hij inzet tegen de Teumesische vos. Dit is natuurlijk een paradox: een hond waaraan niemand kon ontsnappen en een vos die niet gevangen kan worden. Daarom verandert Zeus beide in steen, vereeuwigd op het moment dat Laelaps de vos bijna vangt en de vos bijna ontsnapt.²⁷⁴ Volgens Apollodorus werd Laelaps het sterrenbeeld Canis Major en de vos Canis Minor.²⁷⁵

Dan is er ook nog de Gouden Hond (*Κυων Χρυσσεος*). Als Rhea haar laatstgeboren kind Zeus verbergt in een grot op Kreta – omdat ze bang is dat haar man Kronos hem ook op zal eten – gehoord door een geit en een hond. De geit zoogt de pasgeborene en de Gouden Hond beschermt zowel de geit als de baby. Nadat Zeus opgegroeid is en zijn vader van de troon heeft gestoten, maakt hij de geit onsterfelijk en vraagt de hond de inmiddels heilige grot op Kreta te blijven bewaken. Dan steelt ene Pandareus de hond en brengt hem naar de berg Sipylos en geeft hem aan Tantalus. Als Pandareus na een tijdje terugkomt bij Tantalus en de hond terugvraagt, doet Tantalus alsof hij de hond nooit heeft ontvangen. Als straf voor het stelen van de hond verandert Zeus Pandareus in een steen en slaat Tantalus met zijn bliksemschicht en zet de berg Sipylos op zijn

²⁷² Medisch Centrum voor Dieren, ‘Hondsdolheid (rabiës)’ <<https://www.mcvoordieren.nl/hondsdolheid-rabies>> [geraadpleegd 28 november 2017].

²⁷³ Pseudo-Apollodorus, *Bibliothek*, 2.57.

²⁷⁴ Pseudo-Hyginus, *Astronomica*, 2.35.

²⁷⁵ Apollodorus, *Bibliothek*, 3.192.

hoofd.²⁷⁶ Ook deze Gouden Hond zou dezelfde kunnen zijn als Laelaps en Sirius. Aan de andere kant is het niet vreemd om te denken dat verschillende goden verschillende honden aan hun zijde hebben. Er is een interessante parallel tussen de opvoeding van de genezende god Asklepios en die van Zeus. Een vrouw genaamd Coronis is zwanger van de god Apollo en bevalt in het Epidaurische land van haar zoon, Asklepios. Ze laat hem op een berg achter. Hij wordt gevoed door loslopende geiten en bewaakt door de herdershond.²⁷⁷

3.5 Tussenconclusie

In dit hoofdstuk heb ik verschillende goden en goddelijke honden besproken. De volgende zaken vallen hier op. Ten eerste komt het in het vorige hoofdstuk genoemde verband tussen godinnen, honden en de zee terug. Hecate is volgens sommige overleveringen de moeder van Scylla, die al de elementen van zee, godin en hond in zich heeft. De vroege Hecate wordt niet letterlijk met honden in verband gebracht, maar in haar functie van stadspoort- en deurpostbewaker roept zij er zeker associaties mee op. Ook de Nederlandse godin Nehalennia die mensen en vrachten op zee beschermt, wordt op de meeste votiefbeelden met een hondje aan haar voeten geportretteerd.

We zien daarnaast dat de meeste honden in de bovennatuur ook een baan hebben, zoals de jachthond van Artemis, de waakhond Cerberus, de herdershond Orthrus en de gezelschapshonden van Hecate. Er spoken geen wilde honden in de bovennatuur rond, want degenen die rondspoken horen bij Hecate. En de godin van de waanzin en hondsdolheid Lyssa wordt zelf als het ware als een hond behandeld: ze krijgt een opdracht en moet die uitvoeren, zelfs tegen haar zin in. De hond staat lager in de hiërarchie dan de mens en de hondsdolheidgodin lager in hiërarchie dan andere goden zoals Juno. Misschien valt er te beargumenteren dat honden op hetzelfde niveau als slaven staan: ze moeten hun meester gehoorzamen en hebben duidelijke taken. De honden op de Capitolijs worden zelfs gekruisigd, wat een slavenstraf is.

Hecate bewaakt deurposten: een *liminal area* of overgangsgebied. Hecate is vanuit haar functie als bewaker gegroeid tot een meesteres van dwalende zielen: iemand die de macht heeft om demonen tegen te houden, is in staat ze überhaupt onder controle te hebben. Cerberus kan dit ook, maar doet dit bij de poort naar de onderwereld. Deurposten, stadspoorten en de ingang naar de Onderwereld zijn allemaal overgangsgebieden. Orthrus' naam betekent zelfs 'schemering' en

²⁷⁶ Antionius Liberalis, *Metamorfosen* 36; Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 10.30.2.

²⁷⁷ Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*, 2.26. 1-7.

woont op een eiland dat zo heet. Honden zijn onvoorspelbaar, maar ook tam. Ze zijn zelf ook een soort *liminal area* tussen het wilde en het gedomesticeerde. Een hond is zeker in staat om zijn eigenaar te kunnen doden, maar doet dat in principe niet, tenzij hij met gekte is geslagen.

Honden zijn verbonden aan meerdere godinnen die te maken hebben met de geboorte. Ze zijn een symbool van vruchtbaarheid en worden geofferd op vruchtbaarheidsfestivals. Misschien omdat honden zelf zo veel puppy's tegelijkertijd kunnen baren. Honden kunnen ook mensen genezen, getuige de inscripties bij de tempel van Asklepios. Maar genezing en de dood liggen ook dicht bij elkaar: te veel van een bepaald geneesmiddel kan ervoor zorgen dat iemand sterft; een gebrek eraan ook. Ook kan iemand met kennis van kruiden daar iemand mee genezen, maar ook bewust laten sterven. De genezende god Asklepios heeft een hond (en een slang) als attribuut. De hond speelt een rol in allerlei belangrijke aspecten van het leven: geboorte, genezing en de dood.

Dieren spelen een belangrijke rol in de Romeinse religie. Ze dienen als intermediair tussen mensen en goden, kunnen een god in vermomming zijn of voeren het werk van goden uit. De honden in de bovennatuur zijn ondergeschikt aan de goden, maar gedragen zich zoals honden in de mensenwereld ook zouden doen. Ze bewaken, hoeden, jagen, maar bovenal gehoorzamen ze hun goddelijke meesters. Ook de godin die zelf een hond is, Lyssa, wordt geacht andere goden te gehoorzamen, zelfs een godin als Iris, die lang niet zo hoog in de hiërarchie zit als bijvoorbeeld Juno of Jupiter. Wat betreft honden is de bovennatuur een afspiegeling van de mensenwereld. Op zich niet heel gek, aangezien het mensen zijn die de mythologie hebben gecreëerd.

Cerberus wordt overmeesterd door de halfgod Hercules. Een hond die niets met de mensenwereld te maken heeft, kan dus wel beheerst worden door een held die half mens is. Dit maakt de hiërarchie wel iets ingewikkelder dan goden die boven halfgoden staan, die zelf weer boven mensen staan. Een persoon hoeft niet eens halfgoddelijk te zijn, om een goddelijke hond te bezitten. In de mythe rondom Laelaps is het een sterveling die de goddelijke hond krijgt, die gehoorzaamt.

Hecate had veel weg van een waakhond in haar oorspronkelijke functie. Ze werd vroeger zeer geëerd en behoudt later wel iets van haar originele functie als poortbewaker, maar is tegelijkertijd een angsaanjagende godin die men beter te vriend kan houden. Honden spelen een belangrijke rol in de Onderwereld, zowel als gezelschapsdier van Hecate als bewaker van de Hellepoort. Tegelijkertijd horen ze ook bij genezingsculden zoals die van Asklepios en zijn ook verbonden met vruchtbaarheid en geboorte. Op het oog zijn het tegenstrijdige begrippen, maar anderzijds allemaal onderdeel van het leven. De ambigue natuur van de hond past hier natuurlijk goed bij.

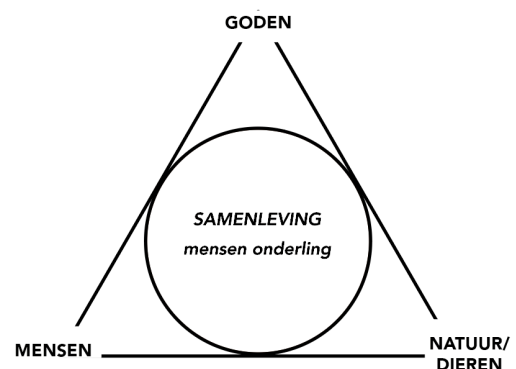
Conclusie

De hoofdvraag van deze scriptie was: welke relaties bestaan er tussen de Romein en de hond, welke inzichten in de Romeinse samenleving verschaffen deze relaties en hoe verhouden die zich met hoe men tegenwoordig in Nederland met honden omgaat? Deze driedelige vraag beantwoord ik in de volgende drie secties, die respectievelijk handelen over de relaties tussen Romein en hond, de verkregen inzichten in de Romeinse cultuur en samenleven en tot slot het verschil tussen toen en nu.

Relaties tussen Romein en hond

In sommige inscripties wordt beschreven hoe de hond zich gedroeg. Hij bedelde om voedsel, lag op schoot, likte uit de beker van de baas, wachtte hem al kwispelend op als hij thuiskwam en sliep soms zelfs in bed. Het ziet er dus naar uit dat honden zich in twee millennia niet heel anders zijn gaan gedragen, maar juist bijzonder herkenbaar zijn in hun doen en laten. Ze kunnen verschillende functies hebben, variërend van waakhond, schoothond, jachthond, schaaaphond, of trekdier. Maar een waakhond is niet alleen een levend alarm voor de deur, de eigenaar kan het dier tevens als huisdier beschouwen. Dat een dier zeer nuttig is, wil niet zeggen dat het alleen als een nuttig ‘apparaat’ wordt behandeld. We hebben in de inscripties gelezen hoe zeer de eigenaren van het dier hebben gehouden, ook als zijn primaire taak was om te waken of te jagen. Een hond is een onderdeel van een goed huishouden en wordt zeker ook aangeraden aan mensen die zich geen slaaf kunnen veroorloven.

Toch is de hond omgeven door tegenstrijdige ideeën. Honden staan gelijk aan loyaliteit, maar ook lafheid. Ze zijn gehoorzaam, maar ook onvoorspelbaar. Ze zijn gedomesticeerd, maar zijn uiteindelijk toch een dier. Ze staan gelijk aan *fides*, maar zijn ook laf en gulzig. Ze beschermen hun baas, maar kunnen ook de verkeerde hard bijten. Men schrijft liefdevolle inscripties over hun hond, maar hondenuitdrukkers worden ook belachelijk gemaakt. Ook op een transcendentiaal niveau hebben de Romeinen deze tegenstrijdigheden verbonden aan honden. Ze zijn beschermers, maar staan ook in verbinding met de Onderwereld. Ze kunnen genezen, maar hebben ook te maken met de dood en het hiernamaals. Die connectie met de Onderwereld gebeurt middels Hecate, die oorspronkelijk

een bewaker van poorten was, waardoor de connectie met honden snel gelegd is, maar in haar functie als bewaker uitgroeide tot heerseres over demonen. De associatie van honden met Hecate is altijd blijven bestaan. Honden kondigen 's nachts met geblaf de komst van de godin aan. Door de relatie met de hond, wordt dus ook een verbinding met de godin gemaakt. De hond dient als boodschapper van de bovennatuur. Ook staan sommige honden in dienst van Asklepios en zijn in staat mensen te genezen. Zij kunnen dit dankzij hun verbinding met de bovennatuur. Als we kijken naar het schema uit de inleiding, zien we dat terugkomen: de mens en hond communiceren, goden communiceren met de hond en daardoor komen mensen en goden ook bij elkaar.

Er is een duidelijke scheiding tussen mens en dier. Uit de metamorfosen is gebleken dat het absoluut niet de bedoeling is om als mens in een hond of wolf te veranderen. De directe oorzaak van de transformatie is niet altijd bekend, maar geen van de verhalen nodigen uit tot weerwolverij. Ook in de filosofie zien we iets dergelijks voorbijkomen: een dierenziel kan nooit in een mensenlichaam terecht komen, andersom is dat wel mogelijk. In de inleiding heb ik verschillende ethische standpunten ten opzichte van honden besproken, indirecte theorieën, directe maar ongelijke theorieën en moreel gelijke theorieën. Het lijkt erop dat in de Romeinse wereld de directe, maar ongelijke theorie de boventoon voert: dieren hebben een ziel, maar zijn ondergeschikt aan de mens. De grens tussen mens en dier kan niet worden overschreden, hoewel men er wel over nadenkt, met het thema speelt en fantaseert over weerwolven en andere transformaties. In enkele gevallen komt die transformatie tot stand door onmenselijk, taboedoorbrekend te handelen.

Verschillende mensen in verschillende tijden hebben verschillende relaties met verschillende dieren. Niet elke Romein houdt van honden. Maar over het algemeen kan gesteld worden dat de relatie tussen Romein en hond er een is van baas en ondergeschikte. Honden krijgen geen Romeinse 'mensennamen'. Hiermee wordt zowel de afstand tussen mens en dier behouden, alsmede een band tussen mens en dier gecreëerd, want het geven van een naam aan een dier laat wel een intiemere relatie zien. Er wordt voor de hond gezorgd, maar uiteindelijk dient hij een doel. Dat de Romein in hiërarchie boven de hond staat, wordt heel duidelijk in het verhaal van Laelaps. De bovennatuurlijke hond wordt door de godin gegeven aan een sterveling, die het dier succesvol opdrachten kan geven. Als een sterveling een goddelijk dier kan commanderen, zal hij dat zeker bij sterfelijke honden kunnen doen. Een andere relatie die we zien terugkomen, is die tussen hond en zee. Zowel Scylla als Nephelennia zijn aan beiden verbonden. De zee manifesteert ook wildheid, die getemd moet worden, waar de mens weer voordeel bij heeft.

Inzicht in de Romeinse cultuur en samenleving

De bestudering van honden raakt vele aspecten van het Romeinse leven. We kunnen denken aan de nieuwe hondenbezitter die pap klaarmaakt voor zijn jonge hond en hem met trage hazen klaarstoomt voor de jacht. Of mensen die 's avonds in de taveerne aan het dobbelen zijn die 'de hond' gooien en daarna 's nachts met een veilig gevoel thuis zitten dankzij hun trouwe, wakende viervoeter. Mensen schelden elkaar uit voor slagershond, of zijn juist blij dat hun vrouw met een dapper dier aan haar zijde veilig over straat kan. Mythen worden aan elkaar verteld, of het nu over verre, vreemde volkeren met hondenkoppen gaat of over de arme Hecuba die in een hond verandert.

Als we het eerste en het derde hoofdstuk vergelijken, zien we dat de dingen die van honden worden verwacht, wat ze doen en hoe ze doen, bij de goden niet heel anders is dan in de reguliere mensenwereld. Maar in plaats van de voordeur bewaken ze de poort naar de Hades; in plaats van normale schapen bewaken ze goddelijk vee. Ze jagen niet op wild, maar op niet-vangbare vossen. Verreweg de belangrijkste hond in de bovennatuur is Cerberus, een angstaanjagende, doch onmisbare bewaker. Ook de meest bekende 'normale' Romeinse honden zijn de waakhonden uit de *cave canem* categorie. In een wereld waar 's nachts geen straatverlichting of het 112-alarmnummer bestaat, is het hebben van een waakhond dan ook geen overbodige luxe. Honden die alleen blaffen wanneer dat nodig is worden geprezen. De beste waakhond is groot, donker, alert, waakzaam en trouw: *fides*. Volgens de agrarische schrijvers moet een hond op die kwaliteiten worden uitgezocht en met speciale zorg worden opgevoed. In die opvoeding klinkt het typisch Romeinse ideaal *virtus* door, net als het aan slaven gerelateerde *fides*. In de behandeling van de honden op de Capitolijs klinkt ook een hardvochtige denkwijze van de Romeinen door. De waakhonden hebben hun plicht verzaakt en net als deserteurs in het legioen worden zij zwaar gestraft. Honden worden jaarlijks gekruisigd, ook nog lang na het hele voorval met de Galliërs. Een wat excessieve straf, maar waarschijnlijk dienen zij als voorbeeld van wat er gebeurt als de plicht wordt verzaakt.

Honden zijn ook een onderdeel van de Romeinse *conspicuous consumption*: het veel uitgeven van geld aan iets om de eigen economische macht tentoon te spreiden. Een dure, chique jachthond uit Gallië is hier een goed voorbeeld van, evenals de grafsteen die voor het dier is opgesteld. Tegelijkertijd zien we hier weer dat meerdere doeleinden van een hond elkaar niet uitsluiten: de hond Margarita werkte statusverhogend, net als haar grafsteen en waarschijnlijk ook haar kunnen in de jacht, maar was tegelijkertijd een zeer geliefd dier in huis.

In Trimalchio's banket komt ook een grote zwarte waakhond voor, die zowel in zijn gemozaïekte vorm als in het echt angst inboezemt bij enkele gasten. Na het diner vertellen mensen

elkaar sterke verhalen over onder andere weerwolven. Je kunt hieruit afleiden dat ook Romeinen aan tafel zitten en elkaar spookverhalen vertellen - het zijn net mensen. Weerwolven zijn een populair thema, ondanks de scepsis van Plinius, die niet kan geloven dat er zelfs in Italië lui zijn die deze verhalen slikken. In het tweede hoofdstuk heb ik alle verhalen over alles dat tussen mens en hond inzit besproken. Los van de fantastische mythen die rondgaan in de Romeinse wereld, zijn er enkele zaken opgevallen. De opvallendste is misschien wel het verschil tussen man en vrouw. Er is geen enkele vrouw een weerwolf en geen enkele man die in een hond verandert. Dit zou te maken kunnen hebben met de Romeinse ideeën over verschillen tussen man en vrouw: waar een vrouw, net als een hond, meer in de huiselijke sfeer verblijft, is de Romeinse man meer in de wereld, net als wolven. Vrouwen en honden kunnen geen van beide *virtus* bezitten. Wolven waarschijnlijk ook niet, maar men is minder bezig met 'goede' wolven dan 'goede' honden, simpelweg omdat die zich verder buiten de menselijke sfeer bevinden. Bovendien hoeft een wolf ook niet zo veel te doen voor de mens, in tegenstelling tot de hond. Naast ideeën over de verschillen tussen man en vrouw, geven de mythen ons ook een inkijk in de Romeinse ideeën over mens-zijn. De ziel en andere transcendentale grenzen zijn al besproken, maar uit de verhalen kunnen we ook nog destilleren dat het hebben van kleding een definiërend kenmerk van mensen is: zodra die worden uitgetrokken, wordt ook de grens van menselijk naar dierlijk overgestoken. Ook het hebben of ontberen van een taal, bestaande uit menselijke klanken, is doorslaggevend voor het zijn van mens of dier, zeker bij twijfelgevallen als het volk der Cynocefalen.

Wat is nu de plaats van de mens in het kosmische geheel van natuur, goden en dieren? Goden zijn overduidelijk superieur (anders waren het ook geen goden geweest), maar het geheel ligt toch complexer dan het idee dat goden superieur zijn aan mensen en mensen op hun beurt superieur aan dieren. Want goddelijke honden kunnen door stervelingen worden bedwongen en hondachtige godinnen zijn weer in staat halfgoden met gekte te slaan. Reguliere honden zijn weer een belangrijke schakel in de communicatie tussen mens en bovennatuur. Uiteindelijk zijn het de mensen die deze betekenissen aan de honden hebben gegeven, op basis van wat zij om zich heen zien en wat ze geloven. Honden zijn bij uitstek bewakers, dus ook de belangrijke poort naar de Hades zal dan wel door een hond bewaakt moeten worden. Goden die jagen en boogschieten, hebben dan natuurlijk ook jachthonden nodig, want zo werkt het ook in de mensenwereld. Honden lenen zich goed voor menselijke ideeën en projecties van de bovennatuur, door de toegekende ambigüiteit. Ze zijn verbonden aan *liminal areas*. Een hond bewaakt de deur, de Romein ziet in die poort (al dan niet bewust) iets meer metaforisch. Een overgangsgebied dat binnen, noch buiten is. De hond zelf heeft hier weinig mee te maken, maar door de menselijke ideeën over *liminal areas*, de

Onderwereld, goden en demonen, krijgt zo'n dier veel meer betekenis. Honden worden niet vereerd, maar indien gedacht wordt dat de godheid het zal waarderen, worden ze wel geofferd, hoewel dit niet veel voorkomt. De mens beschermt de hond, opdat de hond de mens beschermt: *do ut des*.

Toen en nu

Nu lijkt die *do ut des* niet meer te bestaan. Tegenwoordig is een dier is of goed verzorgd in huis, of wordt als een economisch object behandeld voor maximale winst, zoals Serpell heeft geïllustreerd aan de hand van varkens en zwijnen. Deze tegenstelling zien we niet in de Oudheid. De Romein ziet in de hond een wel een dubbele natuur, maar al die ambiguïteit kan verklaard en begrepen worden. Wat toen veel minder ambigu was, is de relatie tussen mens en dier. De dieren krijgen geen speciale gucci-outfits of glitternagelbehandelingen, maar broodfokkers, met teven die twee keer per jaar een nest laten krijgen tot ze instorten en hun leven in hokken doorbrengen, bestaan ook niet. Nu geeft het ene dier alles, maar krijgt niets en het andere dier krijgt alles, maar geeft (bijna) niets. Waar in beide samenlevingen de directe, maar ongelijke moraal de boventoon voert, geeft dat geen natuurgetrouw beeld van de werkelijkheid. Waar in de Oudheid dieren ook een ziel hebben, wordt tegenwoordig het lijden van vele dieren over het hoofd gezien en blijft slechts de kiloknaller over. De vraag is niet of een dier kan nadenken, of dat het een bewustzijn heeft, maar of het in staat is om pijn te voelen.

Dit scriptieonderwerp heb ik in eerste instantie gekozen omdat ik honden leuke dieren vind. Later is daar met behulp van *human-animal relationship studies* een ruime, academische verantwoording bijgekomen en geeft het een nieuwe, frisse blik op de Romeinse cultuur, zoals uit deze conclusie is gebleken. Maar het blijft bestaan dat de moderne mens honden leuk vindt, net als de antieke mens. Anders zouden er geen gedichten en boeken geschreven zijn over, of mozaïeken of grafstenen voor honden gemaakt zijn. Tegenwoordig wordt de mens-dierrelatie getekend door extremen, maar zowel nu als in de Oudheid is de interesse in en liefde voor honden een constante factor, die waarschijnlijk nog veel eerder in het verleden, maar ook verder in de toekomst een rol zal blijven spelen in het menselijke bestaan.

Bibliografie

Primaire bronnen

Aelianus, *Over de natuur van dieren*.

Aeschylus, *De smekelingen*.

---, *Fragmenten*.

---, *Xantriae*.

Antionius Liberalis, *Metamorfosen*.

Apollodorus, *De Bibliotheek*.

Apollonius van Rhodos, *De tocht van de Argonauten*.

Apuleius, *De gouden ezel*.

Avianus, *Fabels*.

Cicero, *De Finibus*.

---, *Epistulae ad Quintem fratrem*.

Columella, *De re rustica*.

Ctesias, 'Indica', in: Photius, *Myriobiblon*.

Ennius, *Annales*.

Euripides, *Fragmenten*.

---, *Heracles*.

---, *Medea*.

---, *Hecuba*

Grattius, *Cynegetica*.

Heraclitus de Paradoxografer, *Over ongelofelijke verhalen*.

Herodotus, *Historiën*.

Hesiodus, *Astronomica*.

---, *Geboorte van de goden*.

---, *Catalogus van vrouwen*.

---, *Werken en dagen*.

Livius, *Sinds de stichting van de stad*.

Lucanus, *De Burgeroorlog*.

Lucianus, *De liefhebber van leugens*.

---, *Waargebeurde geschiedenis*.
Lucilius, *Fragmenten*.
---, *Satiren*.
Lucretius, *De Rerum Natura*.
Lycophron, *Alexandra*.
Hesychius van Alexandrië, *Lexicon*.
Hiëronymus van Stridon, *Brieven*.
Homerus, *Ilias*.
---, *Odyssee*.
Horatius, *Satire*.
Hyginus, *Fabels*.
Apuleius. *De gouden ezel. Metamorfosen*.
Julianus de Afvallige, *Oratie 5: Hymne aan de moeder van de goden*.
Juvenalis, *Satiren*.
Martialis, *Epigrammen*.
Minucius Felix, *Octavius*.
Nemesianus, *Cynegetica*.
Nonnus, *Dionysiaca*.
Orphische Argonautica.
Ovidius, *Fasti*.
---, *Heroïdes*.
---, *Metamorfosen*.
Palaephatus, *Ongelofelijke zaken*.
Pausanias, *Beschrijving van Griekenland*.
Petronius, *Satyricon*.
Phaedrus, *Fabels*.
Pindarus, *Isthmische Ode*.
Plautus, *Pseudolus*.
Plinius de Oudere, *Naturalis historia*.
Plutarchus, *Apophthegmata*.
---, *Moralia*.
Pseudo-Appolodorus, *Bibliotheek*.

Pseudo-Hyginus, *Astronomica*.
---, *Fabels*.
Quintus Curtius, *De geschiedenis van Alexander de Grote*.
Quintus Smyrnaeus, *De val van Troje*.
Seneca de Jongere, *De Ira*.
---, *Hercules Furens*.
---, *Medea*.
---, *Phaedra*.
Seneca de Oudere, *Controversiae*.
Silius Italicus, *Punica*.
Statius, *Thebais*.
Strabo, *Geographica*.
Suetonius, *Over de levens van de keizers*.
Tibullus, *Elegieën*.
Valerius Flaccus, *Argonautica*.
Varro, *Over de Latijnse taal*.
Velleius Paterculus, *Romeinse geschiedenis*.
Vergilius, *Aeneis*.
---, *Bucolica*.
Xenophon van Efeze, *Ephesiaka*.

Secundaire bronnen

Baker, Steve, *Picturing the beast. Animals, identity and representation* (Manchester: Manchester University Press 1993).
Barkan, Leonard, *The gods made flesh: metamorphosis and the pursuit of Paganism* (New Haven: Yale University Press 1986).
Baudy, Gerhard, 'Lupercalia', in: *Brill's New Pauly*
<http://dx.doi.org.ezproxy.leidenuniv.nl/2048/10.1163/1574-9347_bnp_e712000>
[geraadpleegd 22 november 2017].
Beard, Mary, 'The pig's epitaph', *A Don's Life*
<http://timesonline.typepad.com/dons_life//page/24/> [geraadpleegd 18 december 2016].

- ‘Bijtende hond Roxy verbannen van Alexandrine Tinneplein’, *Omroep West* (1 mei 2017)
 <<https://www.omroepwest.nl/nieuws/3408455/Bijtende-hond-Roxy-verbannen-van-Alexandrine-Tinneplein>> [geraadpleegd 1 juni 2017].
- Bynum, C.W., *Metamorphosis and identity* (New York: Zone Books 2001).
- Calame, Claude, *Les choeurs de jeunes filles en Grèce archaïque* (Rome: Roma Edizioni dell’Ateneo & Bizzarri 1977).
- Campbell, Gordon Lindsay ed., *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life* (Oxford: Oxford University Press 2014)
 <<http://www.oxfordhandbooks.com.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/view/10.1093/oxfordhb/9780199589425.001.0001/oxfordhb-9780199589425>>.
- Cunliffe, Barry W., *Roman Bath* (Londen: Society of Antiquaries of London 1969).
- Douglas, Adam, *The Beast Within: A History of the Werewolf* (New York: Trafalgar Square 1993).
- Douglas, Mary, ‘The pangolin revisited: a new approach to animal symbolism’, in: R. Willis, *Signifying Animals: human meaning in the natural world* (Londen en New York: Routledge 1990) 25–36.
- Ermke, Frans van Oldenburg, *Homerus. Ilias en Odyssea* (Retie: Kempische Boekhandel 1959).
- Ferris, Iain, *Cave canem. Animals and roman society* (Gloucestershire: Amberley Publishing 2018).
- Forbes Irving, P.M.C., *Metamorphoses in Greek myths* (Oxford: Clarendon Press 1990).
- Gilhus, Ingvild Sælid, *Animals, Gods and Humans: Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas* (Londen en New York: Routledge 2006).
- Govers Hopman, Marianne, *Scylla. Myth, Metaphor, Paradox*. (Cambridge: Cambridge University Press 2012).
- HAS Hogeschool, HAS Kennistransfer & Bedrijfsopleidingen en Faculteit Diergeneeskunde, Utrecht, *Feiten & Cijfers Gezelschapsdierensector 2015, Kamerbrief* (2015).
- ‘Hekabe’, in: A. Pauly en G. Wissowa ed., *Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft* (Stuttgard: J. B. Metzler 1893).
- ‘hermit crab’, in: *Britannica Academic*
 <<http://academic.eb.com.ezproxy.leidenuniv.nl:2048/levels/collegiate/article/hermit-crab/40167>> [geraadpleegd 2 november 2017].

- Hope, Valerie M., *Roman death. The dying and the dead in ancient Rome* (Londen: MPG books Ltd 2009).
- ‘Human-Animal Studies Journals’, *Animals & Society Institute*
 <<https://www.animalsandsociety.org/human-animal-studies/human-animal-studies-journals/>> [geraadpleegd 20 juli 2017].
- Hupperts, Charles, ‘ὀρθός’, in: *Woordenboek Grieks-Nederlands* (Leeuwarden: Eisma 2004).
- Johnston, Sarah Iles, *Hekate Soteira: A Study of Hekate’s Roles in the Chaldean Oracles and Related Literature*. (Oxford: Oxford University Press 1990).
- , *Restless Dead: Encounters between the Living and the Dead in Ancient Greece* (Californië: University of California Press 1999).
- Kavanagh, Phillip S., Tania D. Signal en Nik Taylor, ‘The Dark Triad and animal cruelty: Dark personalities, dark attitudes, and dark behaviors’, *Personality and Individual Differences* 55 (2013) 666–670 <doi:10.1016/j.paid.2013.05.019>.
- Keller, Otto, *Die antieke Tierwelt* (Leipzig: Wilhelm Engelmann Verlag 1909).
- Kelly, Bethane ed., *An uncommon history of common things* (Washington: National Geographic Books 2009).
- Kraus, Theodor, *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland*. (Heidelberg: Neue Folge 1960).
- Liddell, Henry George, en Robert Scott, ‘ὄρθρος’, in: *A Greek–English Lexicon* (Oxford: Clarendon Press 1940).
- MacKinnon, Michael, ‘Pets’, in: Gordon Lindsay Campbell, *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life* (Oxford: Oxford University Press 2014) 269–281.
- Marvin, Garry, en Susan McHugh, ‘In it together: an introduction to human-animal studies’, in: Garry Marvin en Susan McHugh, *Routledge handbook of human-animal studies* (Londen: Routledge 2014) 1–9.
- McDonnell, Myles, *Roman manliness. Virtus and the Roman Republic* (Cambridge: Cambridge University Press 2006).
- Medisch Centrum voor Dieren, ‘Hondsdolheid (rabiës)’
 <<https://www.mcvoordieren.nl/hondsdolheid-rabies/>> [geraadpleegd 28 november 2017].
- Menache, Sophie, ‘Netherworld envoy or man’s best friend? Attitudes toward dogs in the

- ancient world', in: Garry Marvin en Susan McHugh, *Routledge handbook of human-animal studies* (Londen: Routledge 2014) 114–123.
- Naerebout, F.G., en H.W. Singor, *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis* (Amsterdam: Ambo 2008).
- Ogden, Daniel, *Dragons, serpents & slayers in the Classical and Early Christian worlds. A sourcebook*. (Oxford: Oxford University Press 2013).
- Page, Patti, *The doggie in the window*. The doggie in the window (single) (Mercury 1953).
- Rijksmuseum van Oudheden, *Nehalennia-altaar i 1971/11.54*
 <<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=i+1971%2F11.54>>.
 ---, *Nehalennia-altaar IDN I* <<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=IDN+1>>.
 ---, *Nehalennia-altaar Pb 10* <<http://www.rmo.nl/collectie/zoeken?object=Pb+10>>.
- Rowling, J.K., *Harry Potter and the Prisoner of Azkaban* (New York: Scholastic Press 1999).
 ---, *Harry Potter and the Philosopher's Stone* (New York: Scholastic Press 1998).
- Rush, *The Twilight Zone*. 2112 (Mercury 1976).
- 'Samenleving', in: *Van Dale online woordenboek* (Utrecht: Van Dale Uitgevers BV 2018)
 <http://www.vandale.nl/gratiswoordenboek/nederlands/betekenis/samenleving#.WpK PvSNx_Vo> [geraadpleegd 25 februari 2018].
- Sanders, N.K. (vertaler), *Gilgamesj-epos* <<http://www.aina.org/books/eog/eog.pdf>>
 [geraadpleegd 3 november 2017].
- Schaaf, Fred, *The brightest stars* (Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons 2008).
- Scholtz, Herbert, *Der Hund in in der griechisch-römischen Magie und Religion* (Berlijn: Triltsch & Huther 1937).
- Sconduto, Leslie, *Metamorphoses of the werewolf. A literary study from Antiquity through the Renaissance* (Jefferson, North Carolina en London: McFarland & Company, Inc., Publishers 2008).
- Serpell, James A., *In the company of animals. A study of human-animal relationships* (Oxford: Blackwell 1986).
- Smith, Kirby Flower, 'An Historical Study of the Werwolf in Literature', *PMLA* 9 (1894) 1–42.
- Terluin, Ida, e.a., *Vleesconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland, 2005-2015* (Wageningen: Wageningen Economic Research 2016).
- Thumiger, Chiara, 'Metamorphosis. Humans into Animals', in: Gordon Lindsay Campbell,

- The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life* (Oxford: Oxford University Press 2014) 384–413.
- Toynbee, Jocelyn M.C., *Animals in Roman life and art* (Londen: Thames & Hudson 1973).
- Trantalidou, K., ‘Companions from the Oldest Times: Dogs in Ancient Greek Literature, Iconography and Osteological Testimony’, in: Lynn M. Snyder en Elizabeth A. Moore, *Dogs and People in Social, Working, Economic or Symbolic Interaction* (Oxford: Oxbow Books 2006) 96–120.
- Viarre, Simone, *L’image et la pensée dans les Métamorphoses d’Ovide. Publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Paris, Séries Recherches, Tome 22* (Parijs: Presses Universitaires de France 1964).
- White, David Gordon, *Myths of the dog-man* (Chicago en Londen: University of Chicago Press 1991).
- Wilson, Scott D., ‘Animals and ethics’, *Internet Encyclopedia of Philosophy* <<http://www.iep.utm.edu/anim-eth/>> [geraadpleegd 15 februari 2018].
- Zevon, Warren, *Werewolves of London. Exitable Boy* (Asylum Records 1978).